

Beke József

Archaikus elemek Arany János költői nyelvében

*Be kell hordanunk, hajtánunk mindent.
A szavakat is. Egyetlen szó,
egy tájszó se maradjon kint.
Semmi sem fölösleges.*

(Kányádi Sándor: Noé bárkája felé)

1

Kányádi e gondolata a Bibliának arra a közismert jelenetére épül, amelyben az Úr a vízözönnel büntetendő emberiség kiválasztott tagját, Noét nagy feladattal bízta meg: úgy készüljön föl a SEMMI utáni időre, hogy MINDEN megmaradjon. S a költő Noéja jól tudja: nemcsak az anyagi világ dolgait, hanem az ember legfőbb szellemi építőköveit, a szavakat is be kell gyűjteni a bárkába.

Arany János költészete anyanyelvünknek ilyen bárka lehet: a magyar irodalom első és talán legnagyobb jelentőségű felvirágzásának idején, a XIX. században a régmúlt sok-sok nyelvi értékét, számtalan költői eszközt sűrít össze műveiben, hogy el ne pusztuljanak az idők viharában, megmaradjanak a jövő nemzedékei számára. Aranynak a magyar szellemiség koncentráálásában betöltött szerepét Szerb Antal így fogalmazza meg: „Minden szál hozzá vezetett, és minden szál tőle vezet, a magyar szellemi életnek ő a sugárzási központja. [...] Ha van értelme szellemi jelenségekkel kapcsolatban gyökerekről, szerves fejlődésről beszélni, Arany Jánosról lehet ezt mondani.” (Szerb Antal: *Magyar irodalomtörténet*, Magvető Könyvkiadó Bp., 1958. 391.)

A költészet – mint minden műalkotás – szellemi és anyagi részekből áll, és valamely elvont elképzelésnek a konkrét valóságban való megjelenése. Az irodalom terén ez nem más, mint gondolatok, érzelmek, hangulatok megtestesülése szavakban. A költő a nyelvi eszközök tengeréből – mint valami ügyes halász – merít magának alkalmas kifejező anyagot, hogy megformálja belőlük a maga művészetének világát. Amíg csak alkot, folyvást merítget, válogatja a szóözönből a legmegfelelőbbeket azokból, amelyeket magával hozott, amelyeket megismert és megszeretett, s amelyek az alkotás révén most már őhozá tartoznak, övéi maradnak, amíg csak művei élnek.

Arany mindenekelőtt magával hozta irodalmunkba szülőföldjének, a Partium vidékének egészséges, eleven anyanyelvét. Erre a hiteles alapra épülhetett tovább nyelvi kultúrája a Debreceni Kollégiumban töltött idő alatt, innen hazakerülve meg tapasztalhatta a korabeli vármegye nobilitásainak politikai harcaira oly jellemző szócséplés „mesterségét”, majd a szabadságharc után egy szűk évtizedet töltött a Duna–Tisza közén, Nagykőrösön, hogy végül a fővárosban élje életének

utolsó korszakát. Mindezek a helyszínek, körülmények, továbbá olvasmányai, s főképpen Petőfi barátsága hatással lehettek rá, de nyelvi kifejezőmódjának szinte páratlan gazdagsága mindenekelőtt abból az olthatatlan tudásszomjból táplálkozott, amely végigkísérte egész életét: számtalan jelét láthatjuk annak, hogy olvasóként és íróként is mindig a nyelvi közeg érdekelte. Ennek a figyelemnek és sajátos érzékenységnek lehetett az a különleges eredménye, hogy az utókor hozzáértői nemcsak mélyenszántó gondolatvilágát, hanem nyelvi gazdagságát illetően is irodalmunk legnagyobbjai közé sorolják. E legnagyobbak mind nyelvművészek a maguk módján, saját koruk közegében, de Arany talán a legegyetemesebb közöttük: olyan máig ható alap, melyre támaszkodva az utódok bizton lendületet vehetnek. Buda Ferenc írta nekem az Arany költői nyelvének szótározására biztató levelében: „*Arany Jánosban jó megmerítkezni: egy kis aranypor mindig rá-rátapad az emberre ebben a rozsdás, romlandó világban.*”

Arany János már gyermekként magába szívta a Biblia nyelvének ódon zamatát, s az elődök régies nyelvi formái után találkozott egy akkor divatos, de máris divatjamúlt kifejezőmóddal, amelynek konyhalatinos, körülményeskedő fordulatait használja föl első nagy írásában, *Az elveszett alkotmányban*. Bár ebben is megmutatkozik már néhol – éppen a szándékosan ironikus torzításokban – a nyelvi virtuozitás, mégis mintha leszámolás lenne ez nemcsak a formai elemeket, hanem a bemutatott nemesi világot illetően is, amelynek hátat fordítva születik meg tolla alatt a „tisztá forrásból”, a népies látásmódból fakadó új kifejezőmód lobogója, a *Toldi*. Nagy ugrás, fölfedezés ez; barátjával, Petőfivel karöltve új úton indulnak el gondolatilag is, a nyelvi kifejezőmód terén is. Barátja csonkán maradt pályája után egyedül keresi és találja meg azt a nyelvet, stílust, amely a népies alapokat meg nem tagadva, de a kor minden intellektuális elemét is befogadva, mindig a témához és a művészi célhoz igazodva egyszerű, és mégis korszerű, hatásos és utánozhatatlanul nagyszerű lesz. Ezt az új, értékes kifejezőmódot a kortársak is hamar észrevették. Amikor az 1856-ban megjelent kötetével elnyerte az Akadémia nagyjutalmát, a Csengery Antal által fogalmazott indoklás így szólt erről: „*Arany János kisebb költeményei [...] költői nyelvünk alakításában [...] a néptől ellesett és nemesített szépséget visszatükröző nyelvezetükkel egy új, saját időszakot teremtettek.*” Az Arany e kötete nyomán kibontakozó népiesség-vita során Bérczy Károly pedig egyenesen úgy vélekedett, hogy egy idő múltán „*senkinek eszébe sem fog jutni népiesnek nevezni azt, ami forma, hang, kifejezés, érzelem, észjárás tekintetében [...] nem egyéb, mint magyar.*”

Arany János költői szókincsének főbb építőelemei közül érdemes először is megvizsgálni a régies szavak szerepét. Itt rögtön hozzá kell ehhez tenni, hogy a nyelv sajátos természeténél fogva a szavak elavulása lassú folyamat eredménye, és igen gyakran nincs is végleges elpusztulás, mert a tájnyelv is olyan, mint az a versbeli „bárka”: leginkább tovább őrzi azt, amit a köznyelv már elhullat. Vagyis a tájszó és az elavult szó igen sok esetben rokon kategória, ezért gyakori e két nyelvi réteg között az átjárás, néha nincs is éles határ. A nagy szótárak legtöbbször együtt használják egy-egy kifejezés minősítésére: régi szó, tájszó. Erre vonatkozóan Martinkó András így fogalmaz *A nyelvarchaizálás kérdéséről* című írásában: „*Az archaizálásnak már Dugonics óta ismert [...] eszköze a népi = régi azonosítás [...].*

A tájnyelvi formák szokatlansága, a köznyelvitől, maitól való elütése önmagában is egy más gondolkodásformát sugall, mely kétségtől [...] a múlt felé mutat.” (Magyar Nyelvőr 1954. 371.) Megjegyzem itt, hogy Dugonics András műveit Katona József is nagy valószínűséggel olvastatta szegedi diák korában, s az ott tapasztaltak is bizonyára hatással voltak a *Bánk bán* szerintem korántsem véletlenül, hanem szintén tudatosan archaizáló nyelvére. (Lásd erről *A szenvedő szóalakok használata a Bánk bán és a kor irodalmának nyelvében* c. cikkemet: Magyar Nyelv 2007. 311.)

Az elavult és a tájnyelvi elemek alkalmazásának célja természetesen mindig az adott alkotás művészi egységének, a téma és a kifejezőmód harmóniájának szolgálata. Ezek segíthetik megteremteni a történelmi tárgyú művek hiteles légkörét, hiszen az csak természetes, hogy az elmúlt kor világában mozgó emberek nemcsak a kornak megfelelően öltöztek, viselkedtek, hanem a maitól eltérően beszéltek is.

Arany történelmi tárgyú műveiben a kései olvasó számára persze gyakran fejtorést okozhat egy-egy elavult nyelvi kifejezés, de – amint látni fogjuk – számos esetben a költő maga is gondolt erre, ezért magyarázatokat fűzött bizonyos szavakhoz. [Ezek a jegyzetek a továbbiakban itt mindig *dőlt betűkkel* szerepelnek, utánuk a költő aláírása: *Arany J.*]

2

Arany János a *Toldit* 1846. október 26-án fejezte be, s úgy tudjuk, tíz év múlva egy késmárki tanár már olvastatta tanítványaival, bár iskolai kötelező tananyag csak jó húsz év elteltével, 1879-től lett. Akkor még csak itt-ott kellett megértéséhez hozzáfűzni magyarázatokat, bizonyára elég volt az a húsz, amelyet maga a költő odaírt egyes szavak (pl. a munka „dandárja” = *halmaza, csoportosa*; „toportyán” = *régi farkas*) vagy szólásszerűségek világossá tételül: „felült Lackó a bérese nyakára” = *Így gúnyolja tréfásan a magyar paraszt azon mezei munkást, ki a nap és a dolog hevétől bágyadtan a munkára ráunt.* Arany J. (Toldi I. ének.). A megírás óta eltelt több mint másfél száz esztendő alatt annyit változott a bennünket körülvevő világ, és vele a nyelvünk, hogy ma már a *Toldi*ban bizonyára húsznál jóval több olyan kifejezés akad, amelyet a mai gyerekeknek magyarázni, esetleg ábrázolni kell, amint ezt a *Toldi-szótár* meg is teszi. (Pásztor Emil: *Toldi-szótár*. Arany János Toldijának szókészlete, Tankönyvkiadó Bp., 1986) Hiszen aki a mai diákok közül nem látott még gémeskutát, bizony aligha értheti ezeket a szemléletes sorokat:

*Ösztövért kútágas, hórihorgas gémmel
Mélyen néz a kútba s benne vizet kémel:
Óriás szunyognak képzelné valaki,
Mely az öreg földnek vérit most szíja ki.*

Aki nem tudja, hogy ki volt a kéveköttő, mit csinált a térdével, annak titok marad a következő szép hasonlatnak az értelme is. A felnőtt vitézről szóló, *Daliás idők* című elbeszélő műben olvasható, hogy Toldi a lovas viadalban az ellenfelét kiüti a nyeregből, majd a földön

*Mint egy kévekötő, dühösen rátérdel,
Páncélos nagy mellét megroppantja térded. (II. ének 24. vsz.)*

Ma már alig akad ember, aki ismeri a *petrence* vagy a *csobolyó* szavak értelmét, márpedig az irodalmi mű élvezetének, a kifejezésbeli szépségek teljes mértékű fölfedezésének és élvezetének alapja mindig a megértés, a helyes értelmezés. Az irodalmi művekre kevéssé érvényes az ilyen kijelentés: „Nem értem, nem tudom, mi ez, de szép, gyönyörködtet.”

Az írói szótárak éppen azzal a reménységgel készülnek, hogy segítségükkel sikerülhet egy több emberöltőnyi távolságban élt szellemi óriás ránk maradt örökségét közelebb hozni a kései olvasóhoz, így kapcsolatot teremtenek a letűnt idő múlhatatlan alkotásai meg a jelen érdeklődői között, és ugyanakkor bemutatják, értelmezik egy előző kor magyar nyelvének azokat az eszközeit is, amelyek elhomályosultak ugyan, de méltóak a fennmaradásra. Az írói szótár feladata tehát a szellemi értékméntés.

3

Sajnálatos, hogy Arany János verseinek számtalan kiadása között alig talál a mai olvasó olyan kötetet, amely az elavult szavakat, a mai nyelvhasználatból már kihullott kifejezéseket magyarázatokkal látná el. A kiadások szinte kivétel nélkül csak azokat a szómagyarázatokat tartalmazzák, amelyeket a költő maga is szükségesnek látott közölni már akkor, amikor a művet megírta. Természetesen ezek a legszükségesebbek, ezek a nélkülözhetetlenek, sőt ezek a megkérdőjelezhetetlenül hitelesek, hiszen maga az alkotó tudhatja legpontosabban, melyik szóval mit akar kifejezni. Amikor Arany első jelentős alkotásának, *Az elveszett alkotmány*nak főhősét a mű legelején a régi eposzok szokásos módján bemutatja, ezeket olvashatjuk:

*...nem hódított soha várost...
Bukfencet sem hányt a pesti „theateren” és nem
Nyalta le a krétát papucsodról, mennyei Fanni!* (I. ének 15. sor)*

A *theater* szónak ‘színház’ jelentése még ismerős lehet, viszont nagyon valószínű, hogy a költő jegyzete nélkül talán soha meg nem tudhatnánk, kire céloz, amikor a „mennyei Fanni”-t emlegeti. De a csillagozott név magyarázata ott van a lap alján: **Elszler Fanni, táncosnő. Arany J.*

Hasonlóan nagy feladat lenne kitalálni, hogy e mondatban mire utal a „marhabaráti” jelző:

*Jámbor földművelők, honi kátyúban felakadván,
Marhabaráti doronggal* üté a bűnös lovat, ökröt, (I. ének 43. sor)*

Megvilágítja a költő e jegyzete: **Sok szó volt akkor állatkínzás elleni egyletek alakításáról. Arany J. Vagyis ennek az állatvédő mozgalomnak költői (hiszen önmagá-*

ban ellentétet hordozó), ugyanakkor humoros, sőt valószínűleg a hiábavalóságra utaló gúnyos kifejezése e szókapcsolat: „marhabaráti dorong”.

Aranynak ez a műve voltaképpen gúnyrajza a korabeli vármegyék politikai életének, s ehhez az ironikus alaphangnemhez kitűnően illeszkedik egy-egy tréfás szófejtés is. A mű egyik részletében a varázserejű Armida asszony a főszerplő Rák Bendét és társait óriási viharba kergeti, ahol

*Nagy zuhogás, robogás, locsogás, fecsegés, kopogás közt
Zajg villám, zivatar, bérc, szikladarab, koros erdő,
Záporosó, rohamár, terepély posvány, zuham és jég;
Most Armida fehér ragyogással [...]
Áll a puszta mezőn. Látják: Rák Bende legelsőbb,
Aztán szertezilált bajtársai messze kotúkból,* (I. ének 501. sor)*

Az utolsó szóhoz ezt fűzi hozzá a költő: **Kotú; ebből lett a német Koth [= sár]; mi bizonyosága annak, hogy a kotú magyar eredetű és azért itt a leghonosabb. Arany J.* Persze ennek a „kotú” tájszónak (amelynek jelentése Arany szülőföldje táján: sárral teli gödör), a szaktudomány szerint nincs köze az említett német szóhoz; a megjegyzéssel költő inkább csak jellemezni akarta a magyar útviszonyokat. Az ’útmenti sáros gödör’ fogalmát egy másik művében ugyancsak tájszóval fejezi ki: „kotymány”. A *Toldi szerelme* egyik jelenetében a hős páratlan erejének szemtanúi lehetünk, amikor egy előkelő hintó valami igen nagy pocsolás „kotúban” elakadva mozdulatlanul marad, és a szolgák

*Menjenek el mind szét, – arra határozták, –
A kocsihoz hídnak keríteni deszkát
Ökröt is falukból tízet avagy húszat;
Addig a szép hintó pocsolójában úszhat.*

*Toldi nem állhatja, nem nézheti végig,
Leugrik a partról, odamondva nekik,
Körülnézi sorát a kocsinak, útnak
S próbálja először a végit a rúdnak;
Mozdult is, de mivel meredek a kotymány,
Félt, hogy összetörik az egész alkotmány:
Így a kocsi alá bebújni sem áttal
S feszítve „juhának” felnyilalja háttal.*

*Kiemelte szépen s kitevé a partra,
Hol az út egyenlőbb, mehet immár rajta. (IX. ének 79–80–81. vsz.)*

Ennek az erdélyi vidékeken használatos „kotymány” tájszónak inkább lehet köze a „kotú”-hoz, mint a német *Koth*-nak, föltehetőleg amannak rövidült változata. De találunk az idézetben ismét egy olyan réges-régi magyar szót, amely már az egyik legbecsesebb nyelvemlékünkben, az 1300 körüli idő magyar nyelvét

őrző Ómagyar Mária-siralom szövegében is megtalálható, de máig csak a tájnyelv őrizte meg, ez pedig a „joh, juh” szó. A nyelvemlékben a fiát sirató istenanya legbelső érzésvilágát, mai szóval *szívét-lelkét* jelentette. Arany a Buda halála két helyén is ilyen megjegyzéseket fűz e szó származékaihoz: „Joh, vagy jonhó. Régi szó, jelenti a nemesebb belrészeket. Arany J. (I. ének), illetve: A szekér juha is hihetően joha volt, belrésze. Arany J. (VII. ének). Arany szókincsében van aztán a talajbeli mélyedések, gödrök fogalmára még egy olyan tájszó, amelynek nyomát a tájszótárakban sem találni. Az *elveszett alkotmányban* használja, és rögtön értelmezi is, amikor két egymással veszekedő szereplő „lehűtésének” színhelye lesz:

Végre birokra, türökre, marokra, ököltre kerültek,
És miután egymást egy szík szamukába* teríték,
Ernyedvén keveset, hűlvén is a hús fürödőben,
Szétváltak (Az *elv. alk. I-446*) *Szamukák: himlőhelyek szí-
kanaánaink nap-égette arcain, melyekben a fű biztos menedé-
ket talál a beretváló kasza ellen. Arany J.

4

Mindez igen jól mutatja, hogy a költő nemcsak vonzódik a nyelvjárásokban is megőrződött régies nyelvi eszközökhöz, hanem igen tájékozott ezek körében, és tudatosan használja fel őket a költői cél, a korfestés érdekében. Vagyis kimondhatjuk, hogy Arany János költői nyelve nemcsak az eltelt jó másfél évszázad nyelvi változásai miatt tűnik gyakran régiesnek, hanem azért is, mert történeti tárgyú műveiben a költő szándékosan archaizál, régies és nyelvjárási kifejezésekkel érzékelteti az ábrázolt elmúlt kor nyelvi világát. Ennek bizonyossága az is, hogy néhol nemcsak magyarázatot, hanem értékelő, elismerő megjegyzést is fűz egy-egy régies szóalakhoz, így a Buda halála utolsó énekében, amikor Etele szembekeverül testvérével, Budával:

...egy jó kardot fegyveriből választ
S indulá, menőben derekára kötvén,
Mind az urak kéri, őt nyomba követvén...
Esennen* a hún fők köntösit érintik:
De szeme szikrái vissza vadúl intik. (XII. ének 63–64. vsz.)

Arany a megcsillagozott szónál megjegyzi: *Esdőleg: Régi szép szó. Arany J. Ugyanígy ezekhez a sorokhoz:

Így szól a királyné, nyájas okos szókkal,
Rádásul öregjét megapolá* csókkal (X. ének 60. vsz.)

hozzáteszi: Régiesen: megcsókolá. Arany J. E szót persze használja máshol is, az alábbi idézetben éppen úgy, hogy szembeállítja a régi és az újabb szóalakot és értelmezést:

Nagy szemét befogja hű dajka Izolda

És ápolja... hej, nem mint egykor apolta! (Daliás idők IV. ének 6. vsz.)

A költő jártasságát a régi nyelv területén igen jól mutatja, hogy ismeri a *sajog* szónak ezt a ma már teljesen elavult jelentését is: *ragyog, csillog*. A Buda halála XI. énekében föl is használja, amikor Buda király udvarának élénkségét, fényét érzékelteti:

Buda paripái, új elevenséggel,

Most összenyerítnek gyakori vendéggel;

Udvara sok füstjén megvidul az éhes;

Sűrű ami sűrű, sajog* ami fényes. (77. vsz.)

Arany kéziratában eredetileg ez áll: „ragyog, ami fényes”, de a „ragyog” szót utólag áthúzta a költő, s a lapszélre írta javításként: „sajog”. A műhöz készített „Jegyzetek”-ben pedig e szónak nemcsak az elfelejtett értelmét találjuk meg: „*Ragyog. Régiesen.”, hanem zárójelben egy kis idézetet is: („Sajog mint arany.”) Arany J. A jegyzetekkel ellátott eddigi kiadásokban nem találjuk nyomát annak, honnan való ez az idézőjelbe tett három kis szó, amelyet a költő mintegy bizonyítékul ír oda: lám, valahol ezt így találta, tehát a *sajog* ige jelentheti ezt is: *ragyog, csillog*. Úgy látszik, eddig a magyarázóknak nem tűnt föl, hogy ez a kis idézet nem másból való, mint a nevezetes Szent László-énekből, amely igen becses XVI. századi kéziratos nyelvemlékünk. Két kódex, a Gyöngyösi- és a Peer-kódex őrizte meg, és az utóbbinak egyik lapján ilyen (maira átirát írásmódú) szövegkörnyezetben található: „...képed fel tötték az magas kő szálra, fénylik mint nap, sajog mint arany, nem elégszik senki tereád nézni”. (A „nem elégszik” mai értelme: ‘nem győz elégszer’.) Mindkét nyelvemlék a költő nagykőrösi korszakának táján került elő, így Arany hozzájuthatott a Szent László királyt dicsőítő ének szövegéhez, és ennek részletét jegyzetének alátámasztásául alkalmazta. Mindenesetre ebből is megállapítható, hogy tudatosan el-elhelyezett történelmi tárgyú elbeszélő műveiben olyan elavult szavakat, amelyek által az alkotások a régi kor nyelvi hangulatát tükrözik. Azt pedig, hogy Arany bűvárkodott a régi századokból fennmaradt nyelvemlékekben, többek között bizonyítja a ketten szóalakhoz fűzött e jegyzete is: „ketten” Azaz: Kettőjüket. Így használva már a XVI. századbeli „Adhortatio mulierum” című gúnyversben. „Ha minket isten ketten (kettőnket) összebír.” Arany J. A költő hasonló érdeklődésének ugyanilyen bizonyítéka az alábbi jegyzete is, amely szintén egy magyar nyelvemlékre támaszkodik: Régi pogány-magyar nő-nevet alig-alig talál az ember. Én a Várad Regestrum magyar jelentésű neveiben véltem ilyesek nyomára akadni, hol Gyöngy, Gyönyörű stb. fordulnak elő mint nőnév. Így lőn szerkesztve a Gyöngyvér, mely annyi, mint gyöngy-testvér. Arany J.

Ha meggondoljuk, hogy Arany költői termésének nagy többsége nem a személyes líra, hanem az elbeszélő irodalom körébe tartozik, s azon belül pedig a történelmi témák uralkodnak, akkor természetes, hogy közismert alapos fölke-szültségéhez hozzátartozott a régi magyar nyelv iránti érdeklődés. Ennek konk-

rét bizonyítéka a következő adat is. A nagykőrösi tanársága után fönmaradt saját kezű iskolai iratai között találunk egy jegyzéket, amelyet a gimnázium igazgatóságához 1854. november 26-án nyújtott be azokról a könyvekről, „mellyeket alulírt mint szakához tartozókat, a helybeli iskolai könyvtár részére, mindenek előtt meghozatni ajánl”. Ennek 2. pontja így szól: „Régi Magyar Nyelvemlékek”. Kiadja a Magyar Tudós Társaság I., II., III. kötet és a nem sokára megjelenendő IV. kötet. (In: Arany-kéziratok, Nagykőrös, 1986. 27.)

Amint láttuk, a *sajog* szavunknak a ma használatos '*fáj, fájdogál*' jelentés mellett valaha volt egy másik értelme is: '*fénylik, csillog*'. Arany bámulatosan gazdag szókincsében természetesen gyakran találkozhatunk olyan kifejezésekkel, amelyeknek nemcsak mai, hanem egészen más jelentésük is volt régi nyelvünkben. A *Daliás idők* egyik versszakában ezt olvashatjuk:

*Fekete a zászló; de a gyászos falra**
Selyem, arany, ezüst fonállal kivarroa
Endre sorsát himzék négy rendbeli képen (Daliás idők IV. é. 2. vsz.)

Első olvasásra bizony furcsa ez: hogyan lehet falra hímezni? De a költő – mint előbb a *sajog* esetében – itt is maga megadja (még németül is) a magyarázatot: **Fala, kelmének: alapszíne (Boden)* Arany J. Ugyanis e részletben arról van szó, hogy a fekete alapszínű zászló díszes ábrája figyelmeztet mindenkit Nagy Lajos itáliai hadjáratának céljára: a magyar király az Itáliában orvul meggyilkolt öccse, Endre halálát akarja megbosszulni.

Ugyancsak a szó régies és későbbi jelentésének különbségét láthatjuk az *alkalom* szó használatában. Amikor a kicsapongó életet élő Toldit váratlanul meglátogatja az édesanyja. A borgőzös fejű Toldi

Látta is ablakból; együgyű alkalmán
Öreg anyját, amint várába befordul:
Rögtön kiocsúdott feje minden bortul...
...Szőrire, hátára zökkene Pejónak,
S ki, az oldalajtón, megereedt felvágva:
Anyja elől futván a messze világba
(Toldi szerelme VI. é. 39–40. vsz.)

Az *alkalom* mai jelentése: 'valamely cselekvés megtörténtehez kedvező körülmény, időpont'. Az előbbi idézetbe azonban a szónak ez az értelme nem illeszthető bele, ugyanis az időpont éppen a legváratlanabb és legkedvezőtlenebb, hiszen Toldi most éppen nem akar találkozni anyjával, mert szégyelli züllött életmódját. De az *alkalom* szóhoz az előtte álló *együgyű* jelző sem illik, szinte értelmetlennek látszik. Bizony, mert sem az *alkalom*, sem a jelzője nem a ma megszokott értelemben szerepel itt. Az *alkalom* régies jelentése itt: 'közlekedési eszköz, jármű', így használja Arany máshol is: „Ki, mikor, minémű alkalommal indul” (Toldi szerelme VIII. é. 20. vsz.) (Gondoljunk a szó *alk-* tövére, s az ebből származó szavakra: a jármű is egyfajta *alkotás, alkotmány*.) Az *együgyű* pedig itt 'egyszerű'-t jelent,

ugyanis az aggódó anya, hirtelen elhatározással, nem díszes hintón, hanem csak szekéren utazva, mielőbb akar meggyőződni: igazak-e a mendemondák fia zül-
lött életmódjáról.

Igen tanulságos megvizsgálni a régi és újabb jelentés szemszögéből az *állat* szavunkat, már csak azért is, mert kettő van belőle. Vegyük először a főnevet, amelyet ma az élőlények bizonyos csoportjának megnevezésére használunk. De rögtön hozzá kell tennünk, hogy a régi nyelvben eredetileg mindenféle 'élőlény', tehát köztük az *ember* megnevezése is lehetett. Emlékezzünk csak Balassi Bálint „Áldott szép pünkösdek...” kezdetű versére: „Minden teremtet állat megindul tebenned.” Balassi az összes élőlény, köztük nemcsak a lovak, hanem a vitézek tavaszi életöröme céloz, de Arany a következő idézetben már kifejezetten az emberre érti a szót:

*S honnan jössz te, lélek...
Akkor lobbanál-e föl csak
Az állatban, s véle múlsz el?... (Honnan és hová?)*

Ezt a fogalomkört régebben különböző jelzőkkel lehetett szűkíteni, amint alább látjuk:

*És minden lelkes állat / Dicsérje az nagy Urat
(Szenczi Molnár Albert: CL. zsoltár)*

*Egy nagy tűkör előtt ült egy pohos emberi állat
(Arany: Az elveszett alk. V. é. 348. sor)*

*Nincs oly rossz, aminek huzamos időig
Az emberi állat neki nem törődik: [értsd: amibe... bele nem törődik]
(Arany: A Jóka ördöge I. rész 17. sor)*

Címere a tündér, csuda asszonyállat (Toldi szerelme VII. é. 38. vsz.)

*E közben Piroska felhozá a tálat,
Melléült a gazda s a két asszonyállat (Daliás idők I/V. é. 16. vsz.)*

Természetesen használja a szót Arany a mai, megszokott értelmében is:

*Hé... izé... mi baja lehet
Annak az állatnak? (A tudós macskája 6. vsz.)*

A másik *állat* szavunk ige, cselekvést fejez ki, jelentése egyenlő a mai *állít* szóéval. A régi költők, pl. Tinódi is az *állat* szóalakot használja az *Eger várának viadaljáról* szóló versében:

*Álló seregből népit változtattya,
Fáratt népit hamar hátra állatja.*

Arany, aki jól ismerte Tinódi műveit (egyik versében fel is idézte alakját: *Tinódi redivivus*), természetesen szintén a régies igealakot alkalmazta a *Tetemre hívás* című, témáját illetően még a középkorban játszódó balladában. Fennmaradt a hír, hogy a művet a Kisfaludy Társaság 1878. évi közgyűlésén Szász Károly, a költő barátja olvasta föl, s olyan hatása volt, hogy az ülést rövid időre félbe kellett szakítani. A ballada műfaját jellemző hézagos előadásmód következtében természetes, hogy első hallásra a hozzáértők között is viták alakultak ki arról, hogy a balladai műfajából következő egyes szűkszavú szövegrészeket melyik szereplő mondja. Hát még a hozzá nem értők között! Arany egyik megmaradt leveléből tudjuk, hogy egy „honleány” levélben kért felvilágosítást a költőtől a vers egyes kifejezéseinek értelméről, mert el akarta szavaltatni. Arany udvarias válaszából kiderül, hogy a hölgy többek között nem értette, mit jelent a balladában az *állat* szó, sajtóhibának gondolta. A műben ugyanis azt olvashatta, hogy a fia gyilkosát kutató apa a holttest mellé „Állata őrzeni négy alabárdost.” A költő így válaszolt: „Állat régiesen azt teszi mint állít (mint fogat, befogat) s nem sajtó-hiba. A régies tárgyat régies nyelv emelni szokta.” Néhány további magyarázat után Arany így zárta levelét: „Egyébíránt szavalásra könnyebben s első hallásra megérthető költeményt ajánlanék.” (Arany János Összes művei I. Bp. 1951. 553.)

5

Az előbbi érdeklődő levél íróját korántsem szabad elítélnünk, mert bizony elég gyakran találkozunk Arany költeményeinek olvasása közben olyan szóalakokkal, amelyek láttán első gyanúnkban ugyancsak fölmerül a sajtóhiba lehetősége. *A walesi bárdok* igazán közismert vers, történelmi témája indokolja, hogy a költő régies szóalakokkal – amint a fenti levelében írta – „emelje” „a régies tárgyat”. Bizonyára mindenki emlékszik *A walesi bárdok* 8. versszakára:

Vadat és halat, s mi jó falat
Szem-szájnak ingere,
Sürgő csoport, száz szolga hord,
Hogy nézni is tereh;

Az utolsó szó szokatlan alakja nem sajtóhiba, egyáltalán nem véletlenül, hanem indokoltan „tereh”, ugyanis a kódexek korában még ez volt a szó formája, csak később alakult ki a mai alak. Arany tudta ezt, így láthatta például Szenczi Molnár Albert egyik zsoltárfordításában, ahol a bibliai Józsefről van szó: „Az tereh alól én kihozám őtet”, így használja a szót Kazinczy Ferenc is, Csokonai Vitéz Mihály is, Fazekas Mihály pedig így fogalmazza a közismert jelmondatot: „Tereh alatt szokták a pálmát nevelni.” Arany többször is ezt a régies szóalakot használja, például a nevezetes március tizenötödike második évfordulóján írott versében is:

Emléked átkos, nyomasztó tereh:
A vérnek és könyűnek tengere
Mind, mind ahhoz tapad. (Évnapra)

Ugyanígy találjuk a *Toldi estéjében* is, amikor Toldi egyik nagy termetű ellenfelének lovára vonatkozóan azt írja, hogy:

*Sokat nyomott rajta páncéla, fegyvere,
De csontos teste volt a legsúlyosb tereh* (II. ének 6. vsz.)

Természetesen előfordul Arany verseiben a szó mai alakja is, főként akkor, ha a vers témája nem indokolná a régies formát:

*Kevés esztendők súlya szintúgy
Legörnyeszt a mély sír felé.
És nekem e földön teherből,
Bánatból rész jutott elég* (Évek, ti még jövőendő évek 4. vsz.)

A walesi bárdok egy másik szava, az *agg* esetében is kétféle szóalakot alkalmaz műveiben a költő. A *Hiú sovárgás* című versében a mai írásmódot láthatjuk:

*Midőn az agg sírja szélétől visszalép,
Évei számadását bizton viszi elébb,
Midőn a halálra nem is gondol senki...
Oh! akkor szeretnék vígan énekelni* (3. vsz.)

Ezzel szemben a történeti tárgyú ballada kéziratában az látható, hogy a költő először ugyanezt a két *g-s* változatot írta:

*Itt van, király, ki tetteidet
Elzengi, mond az agg* (15. vsz.)

majd a második *g-t* áthúzta, mert tudhatta, hogy nyelvünk első írásos emlékeiben a szó alakja *ag*, *og* volt. Halála után egy ideig a kiadásokban meg is maradt ez a régies alak, a múlt század közepétől aztán mindenhol megváltoztatták a mai helyesírásnak megfelelőre. Sőt e versben hasonló sorsa lett a *koccint* szónak is, amelyet a kéziratban természetesen így írt Arany: *koczin*t. Amikor a XX. század húszas éveitől a *cz* eltűnt a magyar helyesírásból, attól kezdve hol *kocint*, hol *koccint* olvasható a kiadásokban. Arany tudhatta, hogy ez a szó a *kocog*, *kocogtat*, *kocódik* családjába tartozik, és csak a XVII. századtól jelent meg a mozzanatot érzékeltető két *c-s* alakja, a kiadók azonban nem tudták, s a költő írásmódját nem tisztelték.

Számtalan esetben tapasztalhatjuk, hogy a költő felhasználja a régi nyelvben való jártasságát, és a régi meg az újabb szóalakok közül azt választja, amelyiket vagy a témához, vagy a verseléshez alkalmasabbnak találja. Főntebb főként a

témához történt igazodást láttuk, azonban természetesen igen fontos szerepe van a kettős szóalakok közötti választásban a ritmusnak és a rímnek is.

Visszatérve az *ag* – *agg* szópárra: abban, hogy a költő áthúzta a második g-t, szerepe lehetett az utána következő második sor végén lévő rímnek is:

*Itt van, király, ki tetteidet
Elzengi, mond az ag;
S fegyver csörög, haló hörög
Amint húrjába csap.*

Arany ugyanis többször hangsúlyozza, hogy a rím nem a szemnek, hanem a fülnek szól, tehát a hangzása a fontos: *ag* – *csap*. Ezért amikor a rím úgy kívánja, akkor a szokatlanabb, de a nyelvi múltban valóban létező szóalakot használja. Erre bizonyíték a következő példa is:

*Kedves ostobaság mind, amit e beszél,
És a sok giz-gaz közt, ha ugyan jól értek,
Van sok szép kaláris, s több ily becses értek!
(Episztola Petőfihez 1. bekezdés)*

Ez az utóbbi *értek* szóalak nem sajtóhiba, a XVI. századi Érdy-kódexben ugyanis valóban *értek* ennek a szónak az akkori alakja, valamint Szenczi Molnár Albert szótárában is ezt találjuk: *értelmes* = fontos.

A mai olvasó helyesírási hibákat találhatna ezekben az idézetekben:

Észrevevé Miklós, hogy rosz helyen ül ott (Toldi szerelme V. é. 89. vsz.)
Álfegyvert viselék – nincs semmi rosz abban – (Toldi szerelme IX. é. 57. vsz.)

...a városban / Igazán nagy szükség, élelem is rosz van
(Toldi szerelme XI. é. 87. vsz.)

A költő azonban nem téved, hanem tudatosan archaizál itt. Ugyanis a *rosz* szóalak a régi nyelvben nem szokatlan: Zrínyi Miklós is többször írja rövid *sz-szel*, mint hosszúval.

A következő idézet antik időmértékes vers, distichon, ezért a görögös ritmus kívánalma szerint alkalmazza Arany a régies írásmódot, s ha szavaljuk, ennek megfelelően is kell mondanunk:

*Ál verset költesz, de roszúl: így kétszeres a bűn;
Egy az, hogy roszat írsz; más, hogy akarva hazudsz.
(Régi magyar énekek)*

Az *Édua* című (töredékben maradt) vers visszaviszi mai olvasóját Szent László királyunk korába, aki a kunok ellen is harcolt. Amikor a kun vezér sátrát festi a költő, ezt olvassuk:

*Árboc gyanánt emelkedő
Tornyokkal díszes a tető,
S a tornyon erkely-féle dúc,
Hová az őr vigyázni kúsz (Édua IV. rész 9. sor)*

Itt az *erkely* írásmód nem sajtóhiba, mert ez a francia eredetű szó német és osztrák közvetítéssel jutott nyelvünkbe, kódexeinkben is úgy szerepel, ahogy a költő írja, sőt az idézetből az látszik, hogy Arany az eredeti jelentését is ismerte, ugyanis nem a mai értelme volt régen a szónak (nem is lehetett, amikor még a nép vezére is sátorban élt), hanem ez: 'őrhely, leshely'.

Aranynek a régies szóalakok iránti érdeklődését mutatják azok a nagyon elavult igealakok, amelyek egykori krónikáink idejéből származnak, s a költő főként a Biblia szövegében találkozhatott velük. Például Szenczi Molnár Albert zoltárfordításaiban ilyeneket olvashatott: „részt vőn” [= részt vett]; „semmivé tőd” [= semmivé tetted]. A *Buda halála* egyik helyén így alkalmazta ezt a régi magyar nyelvi szóalakot:

Etelének is vűn hírt Hilda futára,
Mikor a kard eltűnt, s hova tünt: Budára. (XII. é. 48. vsz.)*

és ilyen megjegyzést fűz a megcsillagozott szóhoz: *Vűn. Vive. Jogos régi forma. Arany J.* A költő korában még a „vive” egyértelművé tette a szó jelentését, a mi korunkban azonban már efölött is eljárt az idő, ezt is szükséges értelmezni: *vitt*. Érdekes azonban, hogy a *Buda halála* előtt írott *Toldi*-ban kétszer is olvashatjuk ezt az archaikus igeformát:

*Rossz vagyok parasztnak, rossz vagyok vitéznek,
Béresek között is től cudar csihésnek:* (II. é. 12. vsz.)*

– vágja a bátyja szemébe Miklós. Érdekes, illetve a megírás korára jellemző, hogy a költő itt nem tartja szükségesnek a *től*-t magyarázni (de ma már kell: *tet-tél*), csak a *csihés*: **Csihés: kin a többi kifog, belőle tréfát űz, s mindenkinnél alább való. Arany J.* Ugyanígy a mai *tett* értelmű *tőn* esetében sem alkalmaz jegyzetet, de a későbbi műveiben előforduló hasonló igealakoknál sem:

*Tetszett a királynak szép fiatal képe,
Azért nyájasan ily kérdést tőn elébe:
„Nemdenem a Toldi Lőrinc fia volnál?” (XII. é. 6. vsz.)*

Egyes igék ilyen régies rövidült alakjai Balassi verseiben is megtalálhatók: *tél* > *tevé* > *tettél*; *vék* > *vevék* > *vettem*. Valószínű, hogy első nagy költőnk ezeket a szóalakokat korántsem véletlenül, hanem tudatosan alkalmazta, mivel rövidségük miatt könnyebben illeszthetők voltak a lírai vers ritmusához és a sorok szótagszámaához. Egyébként természetes, hogy a rövid szavakat Arany is kedveli, hiszen a versben könnyebben elhelyezhetők, variálhatók. Különösen a

műfordítás során kerül előtérbe a viszonylag hosszú magyar szavak nehézkes kezelhetősége. Amikor a „Szent-Iván éji álom” fordításán gyötrődik, egyik levelében Tompa Mihálynak így panaszkodik: „De minő munka ez! [...] ki az angolnak szórővidségét, tömörségét, s a magyar szavak hosszadalmasságát ismeri, az átlátja, mily nehéz munka ez, kivált ha a nyelvet nem akarjuk kerékebe törni.”

7

A régi magyar nyelv ma már egyáltalán nem használatos kifejezései közé tartoznak a határozói igenevek (adva, nyitva, telve) olyan alakjai, amelyeket valamilyen végződéssel is elláttak: például Szenczi Molnár Albert az *LV. zsoltárban* a többes szám jelével látja el a *rakva* igenevet:

*És köröskörnyül az utcák
Minden gyalázattal rakvák,
Eláradt köztök az csalárádság*

Ma ugyanezt hosszabban mondjuk: „gyalázattal voltak rakva”. Ebben a mai kifejezésben a *voltak* szó egyrészt a múlt időt, másrészt a többes számot is mutatja.

A XIX. században is elő-előfordul ez a többes számú régies nyelvi forma Vörösmartynál is, Tompa Mihálynál is, és természetesen Arany János verseiben is:

Az ifju nő, [...] ott hevert a pamlagon /.../ Szemei zárvák (Bolond Istók I. é. 36. vsz.)

*Némellyek köcsögért szaladoznak. Hajh! csak a széjjel
Szórt cserepek vagynak, talpuknak alatta ropogvák* (Az elv. alk. VII. é. 155. sor)

*Éhen, fáradtan, de kiváltkép szomjan utaztunk,
Fő utakat kerülénk, rettegvők [= akik rettegők voltunk] felfödözéstől*
(Az elveszett alkotmány II. é. 614. sor)

*De tudd meg, de tudd meg, vérszopó Heródesz...
Napjaid számítvák* (Ráchel siralma 13. vsz.)

Ennek az utóbbi, régies igenévnek bibliai eredetű értelme: ‘meg vannak számolva, vagyis kevés van már hátra’.

Az előbbieknél még furcsábbnak tűnnek ma már Aranynek azok a példái, amelyek nemcsak a többesjelet, hanem még a tárgyragot is fölveszik:

*Édesanyát láttak, környezvét [= aki környezve volt = aki körül volt véve]
durva fiaktól / S lányjoktól...* (Az elveszett alkotmány V. é. 38. sor)

*[Bende] ...meglátta baráti
Kettőjét, csak alig tápáskodvákát iszapból* (Az elveszett alk. I. é. 404. sor)

A régi nyelvben ez tömör kifejezés, ma csak körülményes mellékmonddal tudjuk kifejezni: azokat, akik csak alig tápáskodtak...

Nyelvtanilag kissé más jelenség, de jelentésében hasonló a fentiekhez az alábbi példa két tömörítő igeneve is:

...az *Időnek*

Malma ez, amelynek tágas hombárai telvék

Soknemű testekkel, várókkal a végzetes őrlést (Az elveszett alk. VI. é. 16. sor)

Ha mai nyelvre fordítjuk az utóbbi szöveget, akkor a *telvéket* így mondjuk: *telve vannak*; a *várókkal*-t viszont csak mellékmonddal tudjuk kifejezni: *amelyek várják*.

Egészen különleges helyet foglal el Arany szókincsében egy olyan ige, amely valószínűleg sohasem létezett, ugyanis sem az értelmező, sem a szófejtő szótárakban nem található a maga igei alakjában. Létezik viszont Arany gyermekkor óta a ma is használatos *hozzávetőleg* (illetve ebből a *hozzávetőleges*) kifejezés, amelynek jelentése: 'nagyjából, körülbelül'. Világos, hogy ezt a *vet* igének sok jelentésváltozata közül abból hozták létre, amely azt jelenti: *összevet, összehasonlít* valamit valamivel. A költő mintegy megteremtette azt az igét, amelyből közvetlenül lehetne származtatni a *hozzávetőleg* szót, ez pedig a *hozzávet* ige, amelynek két jelentésárnyalatára és egy továbbképzett alakjára láthatunk példát Arany verseiben. Íme a példák a hozzájuk tartozó magyarázó körülményekkel együtt:

1) *hozzávetni* ige '(vminek a számát) nagyjából megbecsülni' [Ingady, aki nevéhez híven nem tud dönteni a két politikai párt között, de szeretné tudni, melyiknek a szavazói vannak többen, ezért éjszaka próbál erről meggyőződni] *Macskai léptekkel sompolygott a poros udvar / Párnáján heverő sokasághoz; megkerülé azt, / Számát megjegyzé, amint hozzá tuda vetni* (Az elv. alk. VI. é. 297. sor)

2) *hozzávetni* ige '(vmely mozgást) megbecsülni, előre kiszámítani' [a mű e szereplője kancsal, ezért] *Hová szeme céloz, sosem vág ő oda; / Nem is tud más ember könnyen hozzávetni / Szeme járásából: m'eziránt [= melyik iránt; hova] fog ütni* (A nagyidai c. III. é. 104. vsz.)

3) *hozzávetve* igenév 'nagyjából számolva; (szemmel) felmérve' [az ellenség által körülvelt Murány várának tisztségviselője úgy véli: tíz napra sem elég az élelmük] *Mérni nem mértem, de hozzávetve szemmel / Hiszem és állítom akárhány hitemmel [= eskümmel], / Hogy tíz nap sem eszünk kenyérből eleget* (Murány o. II. szakasz 4. vsz.)

8

Arany János a művészi archaizálás szándékával a népnyelvből és a tájnyelvből nemcsak szavakat emel be műveibe, hanem olyan nyelvi jelenségeket, szóalakokat is, amelyek az irodalmi nyelvben általában kevésbé használatosak, pontosabban szólva: ott inkább csak valamely cél érdekében fordulnak elő. Ilyenek például

azok a végükön kissé megrövidített szóalakok, amelyek a kötetlen közbeszédben szokásosak mintegy a kiejtés megkönnyítése érdekében:

*Nyiss ablakot, szép leányzó!
Hideg szél fú, esik a hó,
Fázom itt a házereszbe':
Nyisd ki hamar és eressz be. (Az egri leány II. rész 2. vsz.)*

*A világ egy rozszant csárda,
Rossz menedék télbe', nyárba';
Télbe' fázol, nyárban ázol:
Mégis benne éjszakázol. (A világ 5. vsz.)*

Azt gondolhatnánk e fönti példák alapján, hogy a költőt a szóvégi mássalhangzó elhagyására a sorvégi rím „kényszeríti”. Arany esetében inkább azt mondhatjuk: a költő bizonyos helyeken ezt a közbeszédbeli formát is felhasználja rímalkotásra. De korántsem csupán erre használja, hiszen Arany verseiben ez a szóalak: *azér'* összesen 27-szer fordul elő, az *ezér'* pedig 7-szer, és mind a 34 esetben ezek a sor belsejében vannak! Tehát azt kell mondanunk, hogy ezeket az irodalmi nyelvben szokatlan formákat tekinthetnénk „pongyolaságnak”, ha iskolai dolgozatban fordulnának elő, nem pedig költői műben, ahol az alkotó azért írta úgy, mert csakis úgy találta legjobbnak. Talán éppen azért, mert a népi szereplő jellemzésére szolgál:

*Betekint a Dübögőbe, kérni egy italt,
Van neki ott embersége, míg pénzébe' tart (Magyar Misi 4. vsz.)*

A stilisztika elismert értékei között tartjuk számon a „jóhangzás” követelményét is. Ennek rokonaként foghatjuk föl azt, hogy a költő kerüli a nehezen kiejthető, „nyelvtörő” hangtalálkozásokat. Az alábbi példákban valószínűleg az is szerepet játszik, hogy három mássalhangzó torlódását lehetőleg mellőzi a költő a simább, könnyebb kiejtés végett:

Csak az isten tudja, mér' rí. (Tengeri-hántás 8. vsz.)

*Fű-fa zöldje azér' hajt csak
Hogy, mit sírva megsóhajtsak,
Több legyen majd, ha lehull. (Kies ősz 5. vsz.)*

De maga korántsem ivott azér' sokat (Daliás idők I/III. é. 21. vsz.)

*Ugy járt, ha borér' ment, hogy ne kelljen várni,
S úgy hozott, hogy kétszer sose kelljen járni.
(Daliás idők I/III. é. 20. vsz.)*

Azér' vijjog a keselyű,

*Azér' szállong turul s ölyű,
Mert holnap ilyenkor, halott,
Százezrivel fog veszni ott (Keveháza 1. vsz.)*

Itt is érdemes megjegyezni, hogy Arany szemében a vers nem csupán olvasmány, hanem hangzásbeli élmény, tehát a költemény nem a szemnek, hanem inkább a fülnek szól, mint valaha az ősköltészet, amit nem is írtak le, csak mondtak és hallgattak. Ezért írja (a *Vojtina levelei*... 2. részének végén) mások rossz ragrímeiről megrovóan: „mert szemnek írunk”.

De valószínűbb, hogy az alábbi *tájba'*, *cserbe'*, *pácba'* szóalakok éppen a hétköznapi kedélyesség érzékeltetésére szolgálnak (mint itt a „hítta” is):

*Ej, ej, garázda tél apó!
Ki ördög hitta kelmedet,
Hogy sz. Mártonnap tájba' hó
Borítja házi telkemet? (Téli vers 1. vsz.)*

*...nem szép tőlem
Cserbe' pácba' hagyni mást (Szerkesztői levél Jókaihoz 4. vsz.)*

Ha megvizsgáljuk némely igen gyakori igénk összes ragozott alakjának előfordulását az Arany-versekben, bizony bőven találunk olyan formájúakat, amelyek az irodalmi nyelv mai normáitól eltérnek, és a népnyelv vagy a tájnyelv körébe tartoznak. Például a *megy* ige ilyen alakvariációi is előfordulnak (beleértve az igeikötős alakokat is): *mégyek* (kétszer); *mék* (1); *méssz* (6); *megyen* (56) *mégyen* (19); *mén* (7); *mengyen* (1); *mennjen* (1). Az ige *mégy* és *mész* alakja egyenlő számban, 2-2 esetben szerepel.

*Haza, jámbor gótok tanyáira, mék én (Buda halála XI. é. 18. vsz.)
Én pedig elmégyek a messzi keletre (Toldi szerelme VI. é. 16. vsz.)
Kedves komám asszony kezét tördelve sír:
„Sándor, ha te elmész, engem elnyel a sír”,
Mégis elhagyod őt, s oly tüzelve méssz el
(Episztola Petőfihez)*

*Szólt a fiú: „Kettő, vagy semmi!”
És kártya perdüi, kártya mén (Híd-avatás)
Iszom a vendégért. Velem iszik minden;
Akkor lenyugodni kiki haza mengyen. (Buda halála VIII. é. 13. vsz.)
Ilda, miként győztes, kacag vala fennyen. –
Hallá Buda e zajt; oda kell hogy mennjen (Buda halála IX. é. 65. vsz.)*

Ugyanígy gyakran találkozhatunk Arany verseiben az *alszik* ige ilyen variációival is: *aluszik* (1); *aludni* (2); *alunni* (19); *alva* (1); *aludva* (19); *aludván* (1); a múlt idejű alakot pedig többször is így írja: *alutt* (2); *elalutt* (2); *kialutt* (1), sőt ez a főnév is előfordul: *aluttvér*.

Hasonlóan különleges szóalakokat találhatunk a *lát* ige variációi között is. A régies múlt idejű szóalakok közül a magánhangzós (*láta, néze, látá, nézé*) jelűek természetesen igen gyakoriak a versekben, hiszen Arany korában ugyanolyan elfogadottak voltak az irodalmi nyelvben, mint a ma általánosan használt *-t-s* alakok: *látott~láta* valamit, illetve: *látta~látá* azt. Ritkábbak, de éppen ezért jobban érzékeltetik az elmúlt idők magyar nyelvhasználatát a *-na, -ne* toldatú régies múlt idejű alakok:

*Annyit mégis mond az írás,
Hogy legjobban ittanak,
Akik a jelen juhajtás
Ellenére szóltanak* (A dévaványai juhbehajtás 466. sor)

Az nap örömeire vittanak egymással (Toldi szerelme VII. é. 37. vsz.)

*De csak a kicsinyek s együgyűek
Jöttek ám* (Az elveszett alk. VII. é. 399. sor)

*Hunyadiak, Rákócziék, Bethlenek
Idestova már mesévé lettenek* (Van-e olyan... 3. vsz.)

Már Arany korában is régiesnek számít, ma pedig egészen szokatlan az *-and, -end* időjelű igealak, amely valaha a jövő idejű cselekvés kifejezésére szolgált nyelvünkben. (Mai nyomát láthatjuk az ilyen szavakban: *jövendő, elvégzendő; leendő* stb.) Az *elveszett alkotmány* VI. énekének legvégén ezt írta a költő:

*Mint ment a nehéz csata véghez,
A mindjárt követő énekben élékelem, ha
Pártfogolóm, a múzsa-leány, megadandja segélyét*

Tehát reménykedik abban, hogy a Múzsa majd *meg fogja adni* a segítséget. Ugyanígy az elavult jövő idejű igealakot láthatjuk ezekben az idézetekben (amelyek közül az első korán elhunyt barátját, Petőfit szólítja meg):

*Oh! ha tán sok évek, tán lehúnyt századok
Multán visszatérendsz, öltve más alakot:
Legyen boldog e nép s örömed oly tiszta,
Hogy ne kívánozzál többé mennybe vissza!*
(Névnapi gondolatok 11. vsz.)

*...miért a honfi vére
Folyt s folyand piros mezőn,
Megnyirbálni zöld asztalnál
A borostyánt tiltva lőn?* (Április 14-én 3. vsz.)

*Az öröm, hogy itt vagy, képtelen reménnyel
Csalogat: ki tudja, hát ő nem jön-e el?...
Hátha eljő – s dalland! (Egressy Gábornak 9. vsz.)*

*Ha durva kézzel gyöngé lantod
Kemény sziklához paskolandod:
Hármonia kel-e? (A dalnok bújá 10. vsz.)*

Soha ilyen gyászos nem leend végzeted (Czakó sírján 5. vsz.)

Igen ritkán az is előfordul, hogy az előbbiekhöz némileg hasonló szóalak nem a jövő idő, hanem (idegen nyelvi mintára) inkább valamely cselekvés céljának megnevezésére szolgál: „...elindult, / Új maradást, új hont keresendő [= azért, hogy keressen] széles e honban” (Az elveszett alk. II. é. 245. sor).

Az alábbi példák azt mutatják, hogy Arany verseiben helyüket találják az ilyen, a népies közbeszédben előforduló rövidített szóalakok is:

*Ha ő egyszer kimondja, várhadd:
Lesz jégeső, a víz megárad (Népnevelés 5)*

Kiféle? miféle? címerén olvashadd (Toldi szerelme VII. é. 57. vsz.)

*Most tehetd ablakba: húsa és kövére
Szépen nő naponkint anyja örömére... (Toldi II. é. 11. vsz.)*

*Nem lát'd – de hisz' hogy látnád – a napot?
Hanem füled van egy pár: hallhatod (Bolond Istók I. é. 56. vsz.)*

9

Nekünk, a mi tájnyelvi egységünk, az úgynevezett ő-ző nyelvjárás ismerőinek érdekes lehet az a kérdés, hogy Arany költői nyelvére hatott-e az a sajátos beszédmód, amelyet Nagykőrösön és kirándulásai alkalmával itt, Kecskeméten is hallott ő, aki – mint az eddigiekből is láthattuk – élénken érdeklődött a magyar nyelv minden jelensége, megnyilvánulása iránt, s fel is használta művészi céljai érdekében a tájnyelvi jelenségeket.

Ha meggondoljuk, hogy Aranyt élete során milyen területi nyelvváltozatok befolyásolhatták, azt mondhatjuk: gyermek- és ifjúkorát nagy vonásokban egységes nyelvi környezetben töltötte, hiszen Nagyszalontán kívül csak a Tiszántúlon töltött jelentősebb időszakokat. Harmincötödik életévében járt már, amikor 1851 őszén Nagykőrösre érkezett, és a nagyszalontaitól jócskán eltérő, jellegzetesen ő-ző nyelvi környezetbe csöppent. Csaknem egy évtizedet töltött itt, de jellemző, hogy bár bizonyára ismerte Petőfinek a „Hírös város az aafődön Kecskemét...” kezdetű versét, mégis, az éppen általa nevezetessé vált – mert őt két szép vers

írására is ihlető – Marci bácsit, *A vén gulyást* így beszélteti: „Hej Nagykörös híres város...”, nem pedig úgy, ahogyan bizonyára Marci bácsi is mondta: „hírös”. Valószínűnek látszik, hogy biztos nyelvérzékevel átlátta: saját, Nagyszalontáról hozott nyelvészletétől olyannyira távol áll a körösi beszédmód, hogy maga nem képes pontosan utánozni; másokkal átíratni pedig – mint ahogyan később Móricz Zsigmond tette a *Rózsa Sándor*-regényekkel – nem akarta. Viszont az is igaz, hogy annak idején a nagykörösiek meghívására Nagyszalontán írott válaszeveleiben ezt olvashatjuk: „nem vagyok oly állapotban, hogy [...] az átköltözéssel és behelyezkedéssel járó – rám nézve tetemes – költséget fődözhessem”. Az utolsó szóban annak ellenére ezt az *ö*-s változatot használta tehát, hogy Nagyszalontán szokatlan az *ö*-zés, és abban az időben az Akadémia is minden ilyen esetben az *e*-s változatot ajánlotta. Talán gesztust akart tenni a körösieknek? Aligha. Ám az tény, hogy egész költészetében csaknem fele-fele arányban fordul elő a *fede*z és a *föd*öz változat. (A mai értelmező szótárak a *föd*öz alakot népiesnek minősítik.)

Arany eljárása ezen a téren azon alapszik, hogy stílusérzéke az egyhangúságtól mindig „a változatosság gyönyörködtet” alapelv felé vitte. Nemcsak verseiben, hanem még levélben is került a magyar nyelvet általában fenyegető „mekegő” hatást, vagyis az egymást követő *e*-hangzós kifejezéseket. (Nem véletlen az, hogy viszonylag könnyű magyarul egész mondatokat csupa *e*-hangzós szavakkal alkotni.) A Körösre küldött levélben is érvényesül az a törekvés, ami verses műveiben is: ahol a szövegben *e*-féle hangok (*e*, *é*) vannak a közelben, ott lehetőleg a *föd*, *föd*öz alakot használja: „nem fődik el szemeit”; „födözi testével”; „födött helyen”; „menedék födelet keresendő”; „venyigés födelű”; „be lévén fődözve”; ahol viszont a környezet úgy kívánja, az *e*-s változatot alkalmazza: „megőszült fedetlen hajára”; „fedetlen fővel”. Ugyane alapelv szerint alkalmazza a jó hangzás szempontja szerint a *föl* és a *fel* igekötőt is: „fölfedni”; „fölfedezne”; „fölfedezés”, illetve: „felfödözés”, „felföldre”, „felfödözte”; éppen ezért sem a *felfede*z, sem a *fölföd*öz nem fordul elő verseiben. Tipikusan ilyen céllal írja a következő szóalakot is, amelyben – ha nem törődne a jó hangzás követelményével – hat *e*-féle hangzó kerülne egymás mellé, ezért nemcsak az igekötő töri meg az egyhangúságot, hanem úgy alakítja a szót, hogy az végül igazán *ö*-ző tájszólású lesz:

Végre szavát emelve Zoárd főkapitán

Főlegyenésödék, mint növény a vész után (Csaba-trilógia III. é. 31. vsz.)

Szép „mekegő” példa lehetne ez is, de nem lett:

Ki volt ez? mi volt ez? ördög-e, vagy barát?

Mért fel nem fődözte a királynak magát? (Toldi estéje III. é. 42. vsz.)

Láttuk, hogy a „hírös” szóalakban Arany nem követte ugyan barátját, Petőfit, de követte egy „súlyosabban” *ö*-ző formában, ez pedig a „szöröz”. Petőfi pusztai alakja így beszél a lováról:

Szögénylegény szép szörívee szöröztem

Arany *A betyár* című versben így beszélteti és evvel is jellemzi hőstét:

Van paripám, én szöröztem magamnak

Mintha ez a szöröz szóalak „mögöttszött” volna Aranynak, máshol is leírja – igaz, *meg* igekötővel! –, olyan versben, ahol nem a szereplőre jellemző, hanem a szóban forgó dolog megkaparintásának módjára:

*Kis áldozat a hazáér'
Meg nem árt:
Magszörözném minden évre
A naptárt (Arkádia-féle 8. vsz.)*

Keresztury Dezső szerint „Arany az irodalmi nyelvnek olyan összegezésére törekedett, amely a felhalmozódott nyelvi kifejező-készletekből mindent magába foglal, ami az élet teljes, művészileg felfokozott s elrendezett gazdagságát a nemzet minden tagja, rétege számára elérhetővé, megérthetővé teszi. A népnyelvből tehát azt, amit több nyelvújrásban is használnak, vagy ami különös kifejezőerővel bír...”

Az alábbi példa – bizonyára Kőrösről való, mert gyerekkoromban én is halottam – azt bizonyítja, hogy az ilyen „különös kifejezőerővel bíró” nyelvjárási formát lelkesen fölhasználta Arany. A *Buda halála* XI. énekének 7. versszakában a címszereplő így dicsekszik:

*„Arany ez! – mond – kincs ez! – van nekem is, lá’-é!**
Nem koldustanya még Buda vén királyé!

s ehhez így találjuk a költő megjegyzését: **Lá’-é vagy lá’-e. Valóban így ejtik Tisza Duna közt, a ládd-e rövidítést még inkább megrövidítve. S a poézis ne használhatná az ilyet alkalmilag? Másutt kapva kap az ilyen hangzatos rövidítéseken. Arany J. Ezzel mintegy indokolja és megvédi az összes hasonló, az irodalmi nyelvhasználattól eltérő kifejezés alkalmazását a művészi archaizálás érdekében, éppen ezért nem véletlen, hogy az ebben a fejezetben közölt idézetek vagy népi alakokat jellemeznék, vagy történeti tárgyú elbeszélő művekből származnak.*

Persze az igazság kedvéért ki kell mondani, hogy az ő-zó szóalakok használata nem jellemző Arany nyelvére, illetve csak igen szórványosan fordul elő itt-ott, s – mint fentebb láttuk – leginkább az egyhangúság elkerülése végett vagy – mint az alábbi kivételes esetekben – a rím kedvéért:

*Vereb árnyékába szalma nyilat lőttem,
Vén fa csikorgással tarsolyt teli sződtem... (Buda halála X. é. 98. vsz.)*

*Nem tudja egyik sem, ha kivel súg össze,
Hogy azt is arannyal Buda környéközte! (Buda halála XI. é. 56. vsz.)*

*Most is látni Bata és Hamzsabég között
A sok dombot, hová e had temetközött (Csaba királyfi VI. é. 6. vsz.)*

Főntebb azt láttuk, hogy Aranynak a kőrösi egyháztanácsához írott levelében a „födözhessem” szó nem azért lett ilyen ö-ző formájú, mert gesztust akart gyakorolni a kőrösieknek. Hivatalos levélben egyébként sem illik nyelvjárási szóalakot használni, illet még az idevalósiak sem tesznek. Van azonban mégis Aranynak egy olyan verse, amelybe nagyon beleillik, éppenséggel helyén van az idevalósi beszédmód. Persze alkalomra készült írás ez, amelyet a költő magánhasználatra, mégpedig Szilágyi Sándor nevű kollégájának disznótorán a jelen levő személyekhez szólóan írt (a visszaemlékezések szerint néhány óra alatt, pedig terjedelme éppen 101 sor). Szilágyi egyébként Kecskeméten is tanított, 1853-ban ment át a kőrösi gimnáziumba, Arannyal jó barátságba keveredtek, együtt szerkesztettek egy irodalmi olvasókönyvet. A disznótoros vers egyik részében Szilágyi tulajdonosságait hasonlítja össze a malacéval, s ebből is látható, hogy az ünneplő társaság tagjai között igen közeli, baráti a viszony, és a vers ezért csakis nekik, nem a nagyközönségnek szól:

*Ötödik hasonlat... de ne menjünk messze,
Im itt van előttünk, hasonlítsuk össze:
Ez a pockos termet, ez a karika-láb,
Ez a kuncogó hang, – minek menjünk tovább.
Csupán egy különbség van, fájdalom! köztök,
Az, hogy a malacból jóízűen ösztök,
De szegény Sándornak, ha majd így jár szinte,
Nem lesz neki bezzeg ilyen tora, mint e.*

Ez az „ösztök” szó – amelyet Arany maga is szándékosan kiemelt – mintegy hangulati elemként belesimult a költő ajkán a társaság hétköznapi beszédmódjába, hiszen Arany szájából más alkalommal aligha hallottak ilyen igazán kőrösiesen hangzó kifejezést.

Tudjuk, hogy Petőfi kitörölhetetlenül beleírta a magyar irodalomba sajátos népi beszédmódunk bizonyítékát a „Hírös város...” kezdetű verssel, hiszen ő beleszületett ebbe a nyelvi közegbe, ám Arany csak idecsöppent élete középső szakaszában, így versben alig egy-két szóban örökítette meg az ö-ző nyelvjárás hatását. De ott van Tompa Mihályhoz írott egyik levelében is ez a mentegetőzés: „nem köllött volna úgy elkésnem a válasszal”.

* * *

Mutatványok az Arany-szótárból

1. Elavult szavak

Bőven találunk Arany óriási szókincsében olyan kifejezéseket, amelyek azért ismeretlenek most a köznyelvben, mert az általuk megnevezett tárgyak vagy fogalmak eltűntek a mai világból, illetve csak valamelyik tájegység nyelvében ismerősek. Az alábbiakban lássunk példákat ezek közül szótárszerűen, értelme-

zéssel. [Ebben a jelben a szerző szövegei vannak.] A dőlt szedésű értelmezések Arany Jánostól származnak.

ÁLGYUGÉP főnév Lajos ezenközben készül az ostromra, /.../ Számszeriját, álgyu-, bástya-törő gépet, / Ácsai bárdolnak minden efféléket (Toldi sz. X. é. 43. vsz.) *Eredetileg váluforma fakészület lehetett, melyből valami rugó eszközzel súlyos köveket lőttek ki. Arany J.*

ÁRMÁS főnév 'községi szolgál' Lót-fut az ármás legottan: / Tíz órakor gyűlés lesz (A dévaványai... 147. sor); ...a falu minden csősze / És ármása hajtsa össze / A juhok egy akolba (A dévaványai... 359. sor)

ASZALY főnév Csókolta ruháját, bő köntöse alját, / Könnyel potyogtatta bársonyos aszalyját.* (Buda halála III. é. 38. vsz.) *Aszaly. Maig élő szó. Jelenti a népnél a női mellénynek derékon alul függő karéjait (pellempátyait). [...] Nálam itt csipkézett, rovátkolt szegély a köntös alján. Arany J.

BANGÓ melléknév 'kába; bódult' Anikó meg visszaalakulván nőnek, / Most látja a kobzos, kit szeretett ő meg! / Ha eddig a báb volt, most a szép pillangó, / Ha eddig szerette, most a [kobzosnak] feje bangó. / Meg is kérte rögtön s Toldiné kiadta (Toldi sz. XII. é. 99. vsz.)

BETÜSLIK ige '(területet) végigloholva átkutat' Ki tudja, mennyi földet / Betüslött, befuta, / Míg volt urát föllelte / A jó öreg kutya! (Háziuraság 7)

BITOR melléknév 'törvénytelen, jogbitorló (cselekvés)' Szemtelen életed, bitor országglásod [= uralkodásod], / Elmulasztott boszúd, férjhez szaladásod [...] Mind ellened vall, mint férj-gyilkosa ellen (Toldi sz. VIII. é. 82. vsz.)

BITOR főnév 'jogbitorló személy' Károly volt az első, magyarok királya, /.../ Most fia országol, fia Lajos ennek: / Ki mondja bitornak? ki még idegennek? (Daliás i. II/IV. é. 13. vsz.)

BŐSÉNY főnév Hosszu, elhagyatott falsikátor vala /.../ Melyet függő lámpa homályos bősénye* / Megől világított egy mécs fakó fénye. (Murány o. III. szakasz 69. vsz.) *Bősény: lantorna. Hártya, mit üvege gyanánt használtak: ablakhoz, lámpához. Arany J.

CANGA főnév 'fejős juh' Azután birák uramék /.../ A csárdánál várjanak, még / Begyűl a canga s bárány (A dévaványai... 362. // (jelzőként) 'öreg' Különbőség az, hogy míg apáink / Egy canga birkán „laktanak” [= lakomáztak]: / Nekünk cukor kell, sütvé, főzve (Almanach... 8. vsz.)

CSATKOS melléknév 'csatakos; lucskos' Csizmám talpa levált, köpenyem félig csupa kastos,* (Az elv. alk. II. é. 68. sor) *Kastos egy igénytelen tájszó, s annyit tesz, mint csatkos, csatkos pedig annyit tesz, mint kastos. Arany J.

CSOBÁNY, CSOBOLYÓ főnév 'kis hordószerű ivó, ill. italtároló edény' Sült ökör hevert szanaszét / János udvarában, / Két szarván boros csobányok, /.../ Akinek tetszett, odament, / Az ökörből vágott, / S jót ivott rá a csobányból (János pap országa 8. vsz.) // Bort ez csobolyóban, az kecsketömlőben, / Kenyeret hoz amaz bükkfa tekenőben... (Toldi II. é. 3. vsz.)

DÁSZKÁL főnév 'román kántortanító' Kérdik: ki és mi? hova mászkál? / Hang csúfos, a nyelv idegen; / Szepeg biz ő, s azt mondja: *dászkal* (Vándor cipó 5. vsz.)

ELBELGUL ige '(nyelv, beszéd) hibássá, zavarossá válik' Megszaporodtak a sok prókátrok, összezavarták / A föld birtokosait: kiki a máséra törekvék, / Nyelvök is elbelgult, a tied szót mind csak enyémnek / Mondák (Az elv. alk. IV. é. 483. sor) [Vö. belga = hibás beszédű Új Magyar Tájszótár I. 423.]

ELCSÍZEL ige 'elcsen; ellop' Nem oly kelendő a szellemi áru [= a könyv] – / Kivéve, hogyha szél ur elcsizel / Némelykor egyet enyves körmivel (A lacikonyha 2. bekezdés 28. sor)

ELNYŐ ige 'elhasznál' *Köszmondás, hogy aki színpadon egy pár cipőt elnyő, az aztán végkép ott marad.* Arany J. (Bolond Istók II. é. 97. vsz.) // ELNYŰ ige 'elhasználódik; tönkremegy' *Kedves anyám... / Lángelmű vala. Két nagy zongora nyűtt el a finom / Újjak alatt* (Az elv. alk. II. é. 149. sor)

ERESZKEDVÉST határozószó 'azonnal; rohanvást; egyenest' *Ez lovát keresi, az siet nyergelni, / Mintha ereszkedvést harcba kéne menni* (Daliás i. II/III. é. 8. vsz.); *S kiosont, mint árnyék; hátul a lépcsőkre. / Onnan ereszkedvést lerohant, az ólnak, / Szőrire, hátára zökkene Pejónak, / S ki, az oldalajtón, megeredt felvágva* (Toldi szerelme VI. é. 40. vsz.) // *[Krimhilda sólyma] alig hogy vesz részt, / Gyöngyvér madarának esik ereszkedvést* (Buda halála VIII. é. 59. vsz.)

EVŐDIK VALAMIN ige 'vmi emészti belülről; vmi rágódik' *Maga is nyugodtan megjelenék helyén; / Senkise' gondolná, mi evődik beljén* (Toldi szerelme II. é. 47. vsz.); *[Buda] Azt méri titokban, mennyivel ő kissőbb; / Csak azon fojtódik, csak azon evődik: / Híred [= Etele híre] szele, füstjét leveri a földig* (Buda halála III. é. 22. vsz.)

FELCSICSOMÁZ ige 'feldíszít; felcicomáz' *Fürge legények [...]* padokat, táblát és karzatot egyre / *Felcsicsomáznak* (Az elv. alk. III. é. 25. sor)

FELDUHAD ige 'zajosan kiemelkedik, feltör' *S már-már kezemben volt a biztos párkány, /.../ Midőn alattam, mint otromba sárkány / Duhadt fel a mélység posványiból / Egy szörny* (A kis Pokol 33. sor)

GABALYÍT ige 'összetákol, hevenyészve elkészít vmit' *Ketten a tábortól félre; odább laknak, /.../ S kunyhót gabalyítanak hol Toldi pihenjen* (Toldi sz. X-87) // '(verset) könnyedén megalkot' *A tölgyek alatt / Verset gabalyíték; / Ment, – homlokomat / Sem verte veríték („A tölgyek alatt” 2. vsz.)*

GEREBEL ige 'gerebenez; (átvitt) 'üt-ver; durván tépáz' *Lenn, a vihar fenekén, feketéllik az éji homályban / Őt-hat alak, kiket a zivatar gerebel szigorúan* (Az elv. alk. I. é. 366. sor) [Téves magyarázat: gereblyézik. Arany János Összes Költeményei, Osiris Kiadó 2006, I. 1150.] Vö. *gereben*

GEREBEN főnév 'növényi rostok (pl. kender) tisztítására használatos vasfogú, kefeszerű eszköz' [a mostoha] *Harmadnapon egy gerebent fogván a kezébe, / A leányzó aranyhaját összevissza tépte, / Nyomain a gerebennek piros vér serkedez* (Az özvegy ember árvái 16. vsz.)

GUGYI főnév 'pálinka' *Meghagyja a kisbirónak, / Hogy hozza el a zsidónak / Gugyiját mind egy cseppig* (A dévaványai... 124.); *E léhez vala itt zagyválva [...] amaz áldott innivalók is [...] az úgynevezett gugyiaknak egész perepútya [= fajtája]* (Az elv. alk. V. é. 186. sor)

GUGYORI főnév 'pusztai italmérés, kocsmá' *És, hogy az alkuban ne essék galiba, / Áldomásra mentek, egy rossz gugyoriba* (A Jókai ö. IV-65)

GYALLOTT melléknév 'gyalult' *Nem silány hajlék ez, minden ember tudja, /.../ Síma gyallott fáit messze földről hozták* (Csaba királyfi I/II. é. 39. vsz.)

HADARÓ főnév 'cséphadaró; régi gabonacséplő kéziszerszám mozgó része' *Toldi is beállít egy goromba cséppel [...] Megereszti nyakát a csép, mint egy golya, / Kelepel a végén szíjjas hadarója* (Daliás idők II/II. é. 38. vsz.)

HAJLÓKÁZIK ige '(jégen futkosva) próbára teszi annak hajlékonyságát' *Rengés az öreg föld tetetetemeit rázza, /.../ Nem biztos a láb, hogy rajta egyet lépjen, / Mint mikor a gyermek „hajlókázik” jégen* (Toldi szerelme XII. é. 26. vsz.); *Dagadni, sülyedni látjuk a mezőt is, / Szédül aki rálép. Ugy teszen, úgy látszik, / Mint mikor a gyermek jégen hajlókázik* (A földrengés 3.) *Veszedelemes gyermekjáték.* Arany J.

HALOMÁS főnév 'vki elhalálozása' Vele lakott másszor öreg anyja Budán, / De haza sovárgott, [...] / Mihelyest György úrnak halomása hallék. / Mert nem ada Isten hosszú éltet annak, / Juttatta fogára erdei vadkannak (Toldi szerelme III. é. 13. vsz.)

HIJU főnév 'padlás' Jövel édes társam! sül immár egy tuba [= galamb], / Melyet Lackó fiam hizlalt a hijuba (Szemere M.-nak 3)

HÓGULYA, HÓGUJA, HÓ-GULYA főnév 'hólavina; hógörgeteg' Délről ez a népség indult valahonnan, / S mint hógulya, meggyült iminnen-amonnan (Toldi sz. VIII-93) // Bánattal együtt az unalom is ránő, / Nap, nap után, hívva mint hóguja gördül: / Toldi erős válla, súlya miatt, görbül (Toldi sz. VI-29) // És már az ilyen szó nem marad a fők közt, / Riadoz törzsünkint az alattlevők közt, / Mint hó-gulya, száll s nő; mese mesét szülvén (Buda h. XI-66)

HONORATOR főnév 'nem ősi nemesi származású, de értelmiségi foglalkozása révén a jobbágnál kedvezőbb társadalmi helyzetben lévő személy: ügyvéd, orvos, mérnök, pap stb.' [a másik párt] ...mindennemű serge / A békételenek, szeleburdiak és fecsegőknek; / Nem kis része pedig honoratorok: tudományos / Kántorok és jegyzők s több ily kapa-unta parasztok (Az elv. alk. II. é. 477. sor)

HÖLGY főnév 'menyétprem; hermelin' [Eteléhez követek] Jöttek ajándékkal, egy sem üres kézzel, / Kiki maga földjén ami becsesb ékszer: / Hoza nyusztot, hölgyet, kinek ege téli [= aki északi] (Buda h. X-83)

KÁKOMPILLI melléknév Röttentő hadakban ki forogtál akkort: / Dúdolsz mai nap-ság omnibuszt, fiakkert; / Nem hőst – kákompillit:* nem almát, de vackort / Barátom Sebestyén, nem szeretem ezt a sort. / Utcáról-utára baktatsz mint egy kódís, / Rongyos vagy, kilátszik a lábravalód is... (Tinódi redivivus 4) *Régi szó – léha, semmittevő. Arany J.

KANTUS főnév 'bő, hosszú köpeny' [Istók mint színész] Felöltözik hát bő kantusba szépen, / Szenes dugóval ráncossá keni / Ábrázatát s tesz nagy fehér szakállat (Bolond Istók II. é. 72. vsz.); ...a harmadik kép egy homályos pitvar, /.../ Ottan látni Endrét, háló kantu-sában (Daliás idők II/IV. é. 5. vsz.)

KÉSZÁNTAG határozószó 'szántásándékkal; készakarva' Etelét említem: hova késik hadban: / Idejét vesztegli maga önként abban, / Készántag azon van, mi ürügyön késsék (Buda halála XII. é. 3. vsz.)

KIKIRÍKITELEN melléknév 'dísztelen' Volt pedig e hölgynek hosszú haja fonva szalaggal, / S barna lapos kötelűl, *kikiríkítele*n fara mentén, / Rózsaszínű rokolyán feljül lebecsátva ináig (Az elv. alk. IV. é. 30. sor)

KILÁT ige 'észrevesz, kikövetkeztet vmit' Szemed járásából mindjárt kilátam azt / Hogy, ha nem vagy is úr, nem vagy épen paraszt (Daliás i. I/I. é. 17. vsz.); Hát beszélt is Bence, mert nagyon kilátta, / Hogy ma őrá szorult a beszéd magára: (Toldi estéje I. é. 22. vsz.)

KIVESZ ige 'megért vmit' Így szólalkozának, ketten is egyszerre [a feleségek]. / Etele Budával jöttek ilyen perre [= pörlekedésre érkeztek]. / Gyöngyvér panaszát csak nehezen vevék ki (Buda halála VIII. é. 67. vsz.) // De [verseimből] honfi keble érzé a panaszt, / A csendben, éjben jól kivette azt (Vojtina Ars poétikája 5. bekezdés) // (átv) Töri bár húszt éve a [magyar] *nyelvet*, /.../ Nem birta kivenni a vadját [= nem tudott megbirkózni a nyelvi nehézségekkel], / Megijedne bizony, hogy eladják [= becsapják] (Öreg pincér 2. vsz.)

KÓCIPOR melléknév 'haszontalan; semmirevaló' [a vajda] ...öklét rázva kiabálni kezdi: / „Jás [= jaj] ti kócipor had, láttam az anyátok! / Volna puskaporunk, tudom megbánnátok!” (A nagyidai c. IV. é. 62. vsz.)

KOJTOROG ige '(magában) füstölög, bosszankodik' Kojtorga magában: de ha hallá, vére / Azután is felforrt a „Mikola” névre (Toldi szerelme VIII. é. 42. vsz.)

KOPÓTYU főnév 'a nyílvevő hegye mögött lévő, visszafelé kinyúló, horogszerű rész'
A király pedig ment fölvenni a nyilat, / S ím egy fűlevél van kopótyuja alatt (Szent László füve 3. rész 8. vsz.)

KOPPAD ige '(harcoló csoport) fogyogat, elfogy' Vakveréb módjára törnek az ellenre. / Most van ám szüretje a kiontott vérnek! / Koppad a két szárnya Puk Mihály vezérnek (A nagyidai c. III. é. 38. vsz.)

KUHIN MARAD ige 'szégyenben marad; megszégyenül; felsül' ...a pór, aki szűr alatt / Ríkatta disznát, és kuhin maradt, / Bár a visítót gúnyosan emelte, / A hallgatók fütttyét megérdemelte (Vojtina Ars poétikája 10. bekezdés)

KUTTOG ige 'gubbaszt' Kár, hogy Tompa Miska nincs e koszoruba, / Hanem otthon kuttog Hamván a hamuba (Szemere M.-nak 5. vsz.)

LÁBOL ige De borult az álom, s én egyedül, távol, / Tapodám a léget, mint ki vizet lábol,* / Szárny nélkül, magosan, a levegőt szeltem (Buda halála IX. é. 13. vsz.) **Nemcsak azt teszi, midőn valaki a vizet meglábolja, azaz lábon menve átkel rajta; hanem az úzás egy nemét is, mely csupán láb segítségével történik, a keze használata nélkül.* Arany J. Vö. lábolás

LÁBOLÁS főnév 'úzás csupán lábbal' Tapodám a léget, mint ki vizet lábol,* / Szárny nélkül, magosan, a levegőt szeltem (Buda halála IX. é. 13. vsz.) **Így jár az adoma W-ről, hogy efféle úzás közben megeretválkozott. – A kép ily lábolástól van véve.* Arany J. [Az ifjabb báró Wesselényi Miklósról, az „árvízi hajós”-ról van szó, aki kiváló úszó volt]

LEPE főnév 'pillangó; lepke' Mint a virághoz, mely kitárta / Kelyhét, a méhek és lepék, / Gyülvén hozzája szép imádók, / Kinyíltott szívét meglepék (A honvéd özvegye 11. vsz.); Mennek óvást, mennek árnyon; / Ki lepét fog, lopva járjon (Buda halála VI. é. 39. vsz.)

LÉSZÁ főnév 'lombos ágakból alkotott sövényfonadék' Rozgonyi szolgálai, / [holt] Urokat zöld lészán a hajóba vitték (Toldi sz. VI-70) // Mert már is, alatta rohanó lészáknak, / A király vitézi falra imé hágnak (Toldi szerelme X. é. 93. vsz.)

LETÜRKÖL ige 'birkózva legyűr, földre dönt vkit' S birkóztak magyarul [= erősen]: míg Pörgedy horgas-inának / Gáncsot vetve, le nem türkölte vitéz Kolocintos (Az elv. alk. VII. é. 206. sor)

LÓGÓS melléknév 'a befogottak mellé kötött, nem húzó (ló)' Ostorával néha nagyokat suhintván; / Meg-megcsapta lábát a lógós lovának, / S megrántá a gyeplőst, hogy ne szaladnának (Daliás idők I/VII. é. 8. vsz.)

MEDVEHÁJ, MEDVEZSÍR főnév 'kuruzsló kenőcs; népi orvosság' Nosza lótni-futni! bolt-ba! patikába! / Száz cseléd a várost veszi a nyakába; / Medveháj, álkörmös, esencia, bakvér: / Mindezt próbálgatják, mindez nem sokat ér (A Jóka ö. V-17) // Hogy bajuszát megnövelje, / Kente, fente ő azt írral, / Kígyóhájjal, medveysírral (A bajusz 2. bekezdés)

MEGHURÍT ige 'keményen megdorgál vkit' Tegnap ugyan szegényt [= feleségemet] meghuritám érted [= miattad]: / De tovább nem tűröm, nem én soha: érted? (Buda h. IX-67)

MEGSZŰR ige 'lesoványít; legyengít' Nehéz esztendő volt, de csak leszolgált; / Megszűrte a fogság: halovány, szintelen, / Mint idétlen zöldség, mely pincékbe' terem (Az első lopás 46)

MEREVÜL határozószó 'teljesen; egészen; mindenestül' A teremnek fala merevül fekete: / Sötétebb időknek munkája lehete (Murány o. IV-34); ...karja merevül / Egy tézta volt... mind a kettő könyékig (Bolond Is. I-25) // Merevül a pallót [= padlót] fedi puha szőnyeg, / Tenyérenyi parasztja [= üres helye] sincsen ott a földnek, / Sajnálná az ember megtaposni lábbal (Csaba kir. I/II-41); Aranyos hintónak se szeri se száma, /.../ Rakva olasz néppel merevül... (Toldi sz. IV-3)

MÍLŐ, MÉLŐ melléknév Az [= Toldi] pedig otthon sem vala *mílő héten, / Bujdosik, erdők közt, mint bús bika réten (Toldi sz. VI. é. 60. vsz.) // ...mi gazdák / Fürdőre járunk, hűsleni, [...] Nem, mint apáink sülték, – itthon / Töltvén egész *mélő nyarat, / S nézték a vén béres hogyan vet (Almanach... 7) *mílő, mélő 'egész, mélő egész. Van mílő éj, mílő nap. mílő vagy álló hét...' Arany J.

NÉMET-ROHANÁS 'korabeli harci gyakorlat kitömött bábúval' Van olaszdfőes [...] Van német-rohanás: ember, ló kitömve, / Hogy röpit a szalma velök egyetembe (Daliás i. II/II-24)

NEMTELEN melléknév 'nem ősi nemesi rangú' ...amint hallom, törvény koholóda [= készülődött] minap, hogy / Már lehet eskütt is sült nemtelen ember ezentúl (Az elv. alk. IV. é. 347. sor) Vö. HONORATOR

OKTA főnév a *maga oktából* 'magától; önkényesen; a maga feje után' Rémit vala egyet [= egyik embert] hatalom gyors nőtte, / Másnak Etel büszkébb, mint annak előtte. / Jár maga eszén csak, tesz maga oktából, / Régi szokást mellőz, új dolgokat ápol (Buda h. XI. é. 43. vsz.)

OLYKI névmás Buda... / Hunokat hívatja, kitkit alattomban, [...] Olykinek* ezt mondja: „Titok, amit hallasz... / Ne félj! Etelénél kárt vele nem vallhatsz, / Bár engem az útból félre akar tenni, / Ami nem igazság...” (Buda h. XI. é. 39. vsz.) *Némely. Ollyik. Arany J.

PALAC főnév 'facsobolyó; lapos alakú, zárható faedény' Azért öcsém Károly, idvezel e múzsa, /.../ Mihelyt bor tüzeli, melyet ingyen adnak / S ha fogy a palacból, másikért szaladnak (Köszöntő vers 5) [Vö. Új Magyar Tájszótár IV. 332.]

PANDAL főnév Százféle tanácson száz elme hasonlik: / Mint habütött pandal,* Buda ügye omlik (Buda halála XI. é. 92. vsz.) *Padmaly is; de amaz határozottabban; vizpartban vajt ür. Arany J.

PATING főnév 'zsineg; szalag; szíj' A két tanítvány, duzzadó nyak-innal / Erőlködé a felső nyolcadot, / És mintha fojtogatták vón' [= volna] *patinggal*, / Fejökből a szem úgy kidagadott (Bolond Is. I. é. 67. sor)

PATTANTYÚ főnév 'ágyú; löveg' Ismerem Muráynak külsejét, belsejét, [...] Pattantyúk, mozsarak, nagy golyók halommal, / Fegyverek és lőpor két egész toronnyal (Murány o. I. szakasz 67. vsz.)

PÉCE főnév 'vmely pálya határjele; az indulás helye' Azután [a bajvívók] a nyilat [= sorsot] húzták ki sorjába, / Hogy szép rendbe' menjen, ne csak bolondjába; / Majd a két elsőnek, amint a sors [-olás] érte, / Külön pécéit a bajmester kimérte (Daliás idők I/II. 16. vsz.)

PÉCE-SZÓ főnév '(színdarabban) két szereplő szövege határán álló végszó' „Próbát” ugyan tartottak hébe-hóba [...] Ott kiki várta, míg a *péce-szóba* / Beléakadhat, és nyitját leli: / Hol már övé az egyhangú szerep (Bolond Istók II. 94. vsz.)

POROND főnév/ 1 'folyóban képződött zátony, homokpad' Hanem a folyócska vala mostan áradt, / Lónak is a sodra veszedelmes járat; / Nézte Lajos; nincs-e porondja, füzesse; / Hol seregét holnap bizton átvezesse (Toldi sz. XI. é. 6. vsz.); Ótomot párbajra hívja. Az elfogadja a kihívást, a Maros közepén egy porondon megtörténik a viadal Csanád, Tervvázlat)

2/ 'porszem; homokszem' Omlik-bomlik a sokaság. / De, mint ha ki fővénybe ás, / Hull a porond helyébe más; / Vagy mint a hab meg' összecsap: / Úgy összefoly megint a had (Keveháza 19. vsz.) // A lég, – az égne *folytatása* csak – / Mint mikor elnéztem a kicsi pontot: / Röptében a golyát: egy szem porondot! (Bolond Is. II. é. 44. vsz.)

PÖROSZTÓ főnév Hosszu hegyes tör ifju szivében; / „Ime, bizonyság Isten előtt: / Gyilkos erőszak ölte meg őt!” [...] Áll a tetemnél tisztí *pörosztó**, / Gyertya, feszület, kánoni pap

(Tetemre hívás 5. vsz.) *pörosztó „Istenítéleteknél hazánkban [...] világi részről a pristaldus nevű tisztviselő járt el. Ezért van jelen a költeményben [...] az itt [...] pörosztónak mondott pristald.” Arany J.

RÓNA főnév 'ösvény; út; sáv' Így a világost az árnyék vegyes / Rónája váltogatva követé;
/ Kék, hol nem éri nap, hol éri sárgul / A gyep (Bolond Istók I. é. 105. vsz.) // (átv) S míg
ő mindjobban elmarad, / Távol, sötét bokrok megett / Mint gyors-menekvő hold, mikor /
Felhők rónáin bujdokol – / Mind távolabb, mind távolabb / Feltűnik a futó lovag (Katalin
11. rész 39. vsz.)

SENYE melléknév 'suta; balkezes; balog' [Toldi] Öklelő szerszámát kapja jobb kezébe, /
Hogy előbb senye volt, most nem jut eszébe, / Hanyatt löki Lőköst nagy marha lovastul
(Daliás idők II/II. é. 33. vsz.); Kardját senye Lőrinc forgatja emberül, / Sok szúrást ügyesen,
sok vágást kikerül, / Toldit e fonák harc majd hozta zavarba, / Jobb kézre csinálván, amit
amaz balra [...] Hirtelen a fegyvert veszi bal kezébe, / S döfi hón' alatt Tar páncélja közébe
(Toldi szerelme VI. é. 68. vsz.)

SUTA melléknév 'kurta farkú' Boglyák tetejéről egy-egy suta gém / Néz szét aratóknak
vidám seregén? (Vásárban 2)

SUTOR főnév 'varga' [könyvedet] Ajánlhattad volna bizony inkább másnak, / Valamely
nagy fülű, pohos Mécénásnak, [...] Talám kegyességét megmutatta volna, / Fejelés csiz-
mádat kiváltotta volna, / Nyakadról a sutort eloldotta volna [= tartozásodat a vargánál
kiegyenlítette volna] (Lévay J.-nek 5. vsz.)

SZŐ ige 'lapos kavicsot a víz színén kacsáztatva dob' Sok esett őrajta, sok jeles történet /
Ami fölött most csak elsuhan az ének: [...] mint szökdelése víz felett a kőnek / Mellyel a
gyerkőcök a folyamon szőnek (Daliás i. I/VI. é. 8. vsz.)

TÁSZLIZ ige '(díszt) felrak, odaerősít vhoval' Mivel homlokomra Liza / Rózsakoszorút
tászliza – (Báró Kemény Zs.-hoz 5. vsz.)

TEKERES melléknév 'tekergő; tekervényes' Folyvást árad a szél, nagy messze kiönt a
lapályra / És dühösen szalad ott tekeres hullámival; olykor / Örvénnyé sodorul (Az elv.
alk. I. é. 362. sor); Visszatekint, mondám: ott nézi a messze világló / Hábort égni, [...] s
tekeres füstét kigyódnai az égig (uo. VI. é. 178. sor)

TEMONDA, TÉMONDA 1/ főnév 'mendemonda; pletyka' Ha elfogy a nap és hold, vagy
a föld méhe reng, / Megbódul a közember, feje mingyárt kereng, / Bujtó temonda támad,
zavargás, pártütés (Csaba-trilógia III/III. é. 38. vsz.)

2/ melléknév 'bizonytalan eredetű; hallomásból származó' A sereg azonban / Tesped
Averszánál henye unalomban, / Sok témonda beszéd, sok szófia támad; / Rosz jelek és
hírek adván neki lábat (Toldi sz. XII. é. 23. vsz.)

TOMPORÁS melléknév 'erős derekú, csípőjű' Tánc közben a melles, tomporás vitézek /
Délcegen egymással farkas-szemet néztek (Daliás idők II/II. 41. vsz.)

UJJANTVA igenév 'telkesen kurjantva' [Piroskát] Azzal öln fogta, és járta közepen, /
Nagyokat ujjantva szilaj örömeben; / Megmutatta, hogy mily könnyen elbir karja / Egy
fehércselédet, ha éppen akarja (Daliás i. II/II. é. 51. vsz.)

ÚJSÁG főnév 'újhold' A telihold, a görbe ujság / Szeszélyiből mi a tanulság? (Hatvani
16. vsz.)

VERŐ főnév 'verőfény; a legerősebb napsütés ideje' A palotát fedi fekete posztó, / Déli
verőn sem süt oda nap (Tetemre hívás 5. vsz.)

ZÁP főnév 'kocsikerek küllője' Nem birja mozdítani nyolc nagy erős lova, / Ugy megragad
a záp agyagos mély sárban (Toldi sz. IX. é. 78. vsz.)

ZÖRMÖL ige 'megzörren' Ím azonban / Zörmöl a gaz, reng a sűrű: / Nagy csikasz vad ugrik föl, de / Visszaperdül, mint a gyűrű (Szibinyáni Jank 4. vsz.)

ZSUGOROG ige '(kunyhó) meglapul, összehúzódva kuporog' Füstös vityilló áll tehát, vagy ül, / Vagy guggol, összetörped, zsugorog / Sik pusztaságban, melán, egyedül (Bolond Is. I-21)

ZSURLÁS főnév '(kocsikerék) surlódó része' [a hadak urának] Lovai körmétől lágy levegő csattog, / Mint a megütött víz, nem súlyed alattok, / Kereke zsurlásán ordítva csikordul, / Olyan erővel zúz, oly sebesen fordul (Buda h. VIII-88)

2. Három olyan címszó, amelynek szócikkében igen sok jelentés-árnyalat jelenik meg

(* = ritka kifejezés; # = szólásszerű kifejezés)

1

tesz 321 *ige* (*tenni* 60; *tehet* 38) [*tőn* = *tett* 20; *tön* = *tett* 2; *től* = *tettél* 1; *tőnek* = *tettek* 5; *teend* = *majd tesz* 1; *teszesz* = *teszel* 1, *rég*]

1 'cselekvést végrehajt; csinál vmit' Gyermekséged óta lángol a vágy benned, / Nemed szűk körén túl hősi módra tenned (Murány o. II-96); Ezt kell tenni, uram, s ezt fogjuk mi tenni. / Mert nem akarunk mind egy lábíg elveszni (Szent László füve 19) // Piroska sokat tön – majdnem lehetetlent, / Elnyomni szerelmét, az első egyetlent (Toldi sz. V-92); ... embereit s ügye tiszta barátit / Összehíván, tüstént szereposztást tön, a színészek / Rangja szerint, több vagy kevesebb bankjegy-levelekkel (Az elv. alk. IV-386) // [a kódobálás] Amit azok tőnek; tőnek pedig oly ügyesen s oly / Várakozást haladó, szándékon túli sikerrel, / Hogy megüvegtelenült azon a részen valamennyin / Ablak volt (Az elv. alk. VII-93)

2 'elkövet, megtesz vmit' Dalos Eszti [...] ha álom ért reájok, / Odahagyta kis tanyájok' /.../ Ne tegyétek, ti leányok! (Tengeri-hántás 6); Vád neki amit tett, bánja ha mit nem tett: / Úgy rémlik előtte, minden dolga büntett (Buda h. II-5) // Jár maga eszén csak, tesz maga oktából (Buda h. XI-43) // De mit teszesz, ha egy masült zseni / Arcodba körmöl és fogát feni? (Írjak? Ne írjak? III-3b) // ...a kis búszerző elég / Sokat tön már, noha picinyke még (Bolond Is. I-71)

3 '(feladatot, kötelességet) elvégez, megtesz' Ha tisztét mindenki tette volna, mint én, / Falatomhoz e sós könnyet nem vegyítném (Koldus-ének 3)

4 'tevékenyen részt vesz vmiben' Emléket, oh hazám mit adsz e sírra? [...] Ha tenni, szépre, jóra egyesülsz (Széchenyi emlékezete 19) // Szekéren háltni, vagy a „nagy-ivó” / Tölgy-asztalán; ... örült az ember szíve: / Mily útazást tön (Bolond Is. II-80)

5 'eljár, cselekszik, viselkedik vhogyan' Király a követnek először is intett: / Mondja el, a császár vele hogy bánt, mint tett? (Toldi sz. III-44); Mégis rosszul tetted, hogy róla hallgat-tál (Toldi VIII-5) // ...a neve Toldi, – Toldi, Lajos híve; / Most e cudar rabló mit tön [= tett] vele, íme! (Toldi sz. V-55) // ...mindent neki megbocsátok: / Nem tette orúl [= orvul]; mint gyilkos, utonálló, / Bajt-víva tevő, mint nő boszuját álló (Toldi sz. X-107)

6 'mozdulatot végez' Ezt így tegye, azt úgy; – mutatá, hogy lássa, / Mi a ló-hajtásnak bibé-je, fogása (Toldi sz. VIII-7); Mit valakinek éppen *tenni* kell: / „Jó” „távozik” nevet” „kardját kirántja” – /.../ [a színpadon] Istóknak ebből állott tudománya (Bolond Is. II-97) // (átv) S Etele nem tudná Buda bátyja tettét? / Jól tudja bizonynyal: hivei megvitték: / De csak úgy tön kézzel, kicsinyelvén e bajt, / Mint aki magától könnyü legyet elhajt (Buda h. XI-96)

7 ígéretet, fogadást, ajánlást ~ 'megígér, megfogad, megajánl vmit' Hanem tégy hit [= eskü] alatt erős ígéretet: / Hogy habár mély tenger nyelné el hazádat, / A mi országunkra mégsem teszed lábad [= nem jössz ide] (Toldi XI-18) // Legott ajánlást tón Erzsébet asszony: / Majd ő besétál a paphoz gyalog (Bolond Is. I-82); Most érzi először, mennyire utálja / Kinek oh be másra tón [= tett] fogadást szája! (Toldi sz. VI-15)

8 'vmely állapotot, hatást létrehoz, okoz' Laczfi a szűk útra benyomulni nem mert, /.../ Nehogy a Taránti, ha kevés is népe, / Szárazon, vízen kárt tegyen seregébe' (Toldi sz. XI-78); E moraj... ki mondja meg nekem, mi volt ez: / Támadó vész, vagy már annak utóhangja? / Égi háború, vagy zápor, ami jól tesz? (Válság idején 4) // Gondjai szerzője a hatás lehetett, / Mit a hozott válasz a szép özvegyre tett (Murány o. IV-2)

9 'vkit vmely állapotba, helyzetbe juttat' Még nem volna késő [...] Hogy élet, szabadság, hatalom, szerelem – / Nagyobbá mint valál s boldogabbá tegyen (Murány o. IV-46); Prágában a császár szeme közé nézek. / Hívat, idéz, bosszant, csúffá akar tenni (Toldi sz. IV-23) // ...oh bajnok!... szabad úrrá tészlek, [...] Mert nem tudok érted hova lenni vágyban (Toldi sz. V-46) // Rossz vagyok parasztnak, rossz vagyok vitéznek, / Béresek között is től [= tettél] cudar csihésnek (Toldi II-2)

10 '(szellemi terméket) alkot' Tompa Mihály tetemén ez elomló szikla nem emlék; / Ő maradánoobbat tón [= tett] maga műveiben (Tompa sírkövére) // És ne tégy / Ily dallást (Lisznyai K.-nak 2)

11 'intézkedést megalkot, kiad' Vár körül az összes hadakat megnézi, / Holnapi ostromra rendeletit teszi (Toldi sz. X-72)

12 'cselekvésével okozza, hogy vki vmivé, vmilyenné váljon' Nevezet szerint hogy van nekem egy lyányom, /.../ Tegye azt felséged mintha fiú volna, / Írja örökségem kedves leányomra (Daliás i. I/I-23); Mint Rákóczi híve, most azon lón tehát, / Hogy szilárdra tegye pártjához asszonyát (Murány o. II-94) // S Felséged is adja kegyes irományát, / Hogy fiuvá teszi Toldi György leányát (Toldi sz. XII-74)

13 'vmivé alakít, változtat' Célját hogy elérte, nem bánja továbbá, / Hagyja magát tenni béketűrő bábbá (Buda h. VII-59); Köd oszlopa végig hentereg a völgyön, /.../ Teszi éjszakábbá, hol elmegy, az éjet (Toldi sz. IV-56) // S valamennyi égitestet / Homályossá tón [=tett] a szégyen, / Hogy, miként az, nem ragyognak / Összevéve hárman-négyen (Hunyadi csillaga 2); Ily nemes okfökből buzgott többrendű okokkal / Tón [= tett] nem adózóból szabadelvű Hamarfy adózót (Az elv. alk. IV-537)

14 '(tisztiségre) megválaszt vkit' Tettünk, és tettek az ellenek [= ellenzékiek] egyre / Szolgabíró, meg szolgabíró: főt, alt, közepesdit (Az elv. alk. II-555); Viadal bírákat tettek és bajmestert (Daliás i. I/II-7)

15 'kinevez, kiválaszt vmivé, vminek' Hol fel a talpával a kerék, hol alá; /.../ Megjárom bizony, ha még királynak tesznek! (Daliás i. I/I-17); Siessünk hát betöltni a végzet nagy szavát: / Királlyá tenni gyorsan távollevő Csabát (Csaba-tr. III/III-40) // (gúny) Fő adószedővé teszi bölcs Kolopot: / Tud az banni pénzzel, aki annyit lopott (A nagyidai c. IV-14)

16 'vmilyennek mutatja magát' Toldi magát elsőbb teszi ügyetlennek (Toldi sz. II-22) // Hallja császár a parancsot, /.../ Teszi magát mintha nem is / Hallaná, hallaná... (Két éles kard) // Úgy tón, mintha tovább nem tudna beszélni. Aléltan / Kezde hanyatlani a padkára (Az elv. alk. I-230)

17 'vhova helyez vmit' Kezibe, most először, a ködsüveg akad; [...] Egy gondolat!... fejére a süveget teszi, / Láthatlanul a csarnok felé utját veszi (Csaba-tr. III/I-22) // Ezt is, a többihez, kis kosárba rakta. / Arany láncot és még több ily csecse-beccsét / Tón [= tett] hozzá (Daliás i. I/VII-6) // Árpád nemén hogy kele Vajk: / Ez koronát fejére tón, / István nevet viselni vón

[= vett] (Az utolsó magyar XI-44); // Tegzéből nyilat tön [= tett] a felvont idegre (Szent László füve 3-5) // (átv) Tetszett a királynak szép fiatal képe, / Azért nyájasan ily kérdést tön elébe: / „Nemdenem a Toldi Lőrinc fia volnál?” (Toldi sz. XII-6)

16 (gúny) '(játékban) kockáztat' Férfiat énekelek, ki sokat s nagy-messze rikoltott, / Sőt tett is valamit (kártyára kivált) (Az elv. alk. I-1)

17 'vmire odatesz, vmihez hozzátesz vmit' Tegyetek rá! hadd lobogjon: / Te gyerek, gondolj a tűzzel (Tengeri-hántás 11); Kovács műasztalos remekbe *szépen* / „Rakott” riméből is tűzre tesz épen (Bolond Is. II-117) // Körül az apróság, vidám mese mellett, / Zörgős héju borsót, vagy babot szemelget, / Héjából időnként tűzre tesznek sokat (Családi kör 4)

18 'vhova odaerősít, rögzít vmit' Szenes dugóval ráncossá keni / Ábrázatát s tesz nagy fehér szakállat, / Ha vén korát megszánna e vadállat (Bolond Is. II-72)

19 '(időpontot) meghatároz' Teszik az indulást holnapi éjjelre: / Akkor a leventék gyűljenek egy helyre (Toldi sz. IV-32)

20 (átv) 'becsül, értékkel vmire' Ember ő is, törpe, gyenge; / S tán becsét is, ha csalódnál, / Alább tennéd... a valónál (Emlékül); S jöllehet ő mindnél többre teszi Csabát, / És talán a húnok, tisztelven a szavát, / Örömet választják helyébe királyul: / Sok minden jöhet még közbe akadályul (Csaba kir. I/I-80) // Vén tolvaj meghányja elejét, mint végét: / Ő elébbre teszi lelke üdvösségét (Az első lopás 30)

21 'vminek a lényegét jelenti; betölt vmit' Fényt űz csinált érzelmivel nem egy, / Kinek világát csak divat teszi (Rendületlenül 3)

22 'vkinek az igazi voltát adja; vmivé avatja az embert' Egy szóval ami tesz egy jó diákot, / Abból kevésre ment Istók szegény (Bolond Is. II-30)

23 'eredményez; okoz' S a kopárt édenéé ápolva, mivélve / Megmutatá: mit tesz szorgalom és elme (A jóságos özvegynek 4); Kont látja, hogy ez még így is sükertelen: / Ember-erő mit tesz kemény falak ellen? (Toldi sz. IX-12) // Deli karcsú derekában a salló, / Puha lábán nem teve kárt a talló (Tengeri-hántás 4)

24 'vmit jelent; az az értelme' „Oda sem néz neki”: *tréfás kitétel, körülbelül annyit tesz: észre sem veszi, rá sem hajt. Arany J. (Toldi XII); Utolv: teszi azt, midőn valaki először megtesz valamit s azután gondolkodik rajta: mi okból cselekedte? Arany J.*

25 'vmennyit jelent, számít' Mostohának ugyan átka kicsit tenne: / Jaj de az apjának is van része benne! (Rózsa és Ib. VII-2); ...a tárgy legalább nem ócska; – pedig ez is tesz valamit nálunk – hol annyi az ütött-kopott – nem mondom: lopott (A poloska 2b)

26 (átv) 'szól; mond' Azután császárnak színe elé járul, / Röviden szép szót tesz mostani sorjárul (Toldi sz. V-55) // Egyengeti lábát komoly lassu táncra, [...] Néha így tesz: „hap! hap!” néha így tesz: „haj! haj!” (A nagyidai c. I-82) // És a beszéd, mit ajka tesz – / Annak erőtlen mássa ez: (Az utolsó magyar VII-28) // Ily csere-szót tőnek [= tettek] halkan egymás mellett (Csaba-tr. II/II-33)

27 (átv) 'ír' Ily dolgot az ember nem hinne regében, / Orlando ha tenné, olasz' énekében (Toldi sz. IX-71); Méltó azt megírni, krónikába tenni (A nagyidai c. II-93) // *Tehettem volna: gót-tal, s a rím úgy is megjárna. De nagy vidék így ejti a hoz-hez ragot. Az pereljen az én perlőim-mel. Arany J. (Buda h. XI)*

28 *vmennyire ~ vmit 'körülbelül annyira becsüli a számát' A hazai krónikák a hunok vesztességét 125 000-re, a szövetséges hadakét 300 000-re teszik. Arany J. (Keveháza)*

29 *jelt ~ 'feljegyez vmit' S egy tudós tán megfigyelt / És lapjára, sok száz jelhez [...] Rólam is tön [= tett] némi jelt (Honnan és hová? 7b)*

30 *írásba ~ vmit* 'írásba foglalja; írást ad róla' Magam ezt oly módon írásba teendem [= fogom tenni]: / Ha fiakkal Isten nem áldana engem; / Ha leánykám felnőtt s tetszik feleségül: / Rád Morva-, Csehország szálljon örökségül (Toldi sz. IV-78)

31 *sírba ~ vkit* 'megöli' Nem vénség az, ami engem sírba teszen, [...] Óh, ez a penészes tunyaság, ez öl meg! (Toldi e. IV-9)

32 *vki nem tehet vmiről* 'nem oka neki; nincs köze hozzá' Nem tehetünk róla, mert a vérünk lázad, / Égeti lelkünket e szörnyű gyalázat (Toldi e. II-11); Jöttek suta fővel, egyszerű sipakkal, / De azért kemény nép: szívők mind huszári: / Nem tehetnek róla, hogy gyalog kell járni (Daliás i. II/III-60)

33 (rég) *becsületet ~ vkinek* 'megadja a tiszteletet neki' Becsületet sem tud tenni az embernek (Toldi sz. II-44)

34 *bizonyyságot, tanúságot ~ 'bizonyít'* Hogy Bendegúz és Rof élő tanu benne – / Azaz, élve mindjárt bizonyyságot tenne (Buda h. III-40); Ha nem hisz a vezér, ma-holnap itt lesznek / S a hallott beszédről tanúságot tesznek (Murány o. I-93) // Bizonyt a rabok is mellette tévének (Csaba-tr. II/I-4)

35 *igazságot ~ 'igazságosan dönt vmiben'* Tegyen a kar igazságot! víjon veled szembe! (Pázmán lovag 2-15); Mért nekem, egy szájjal, dús lakomán laknom, / Azt, ki velem egy-vér, onnan kitagadnom? / Biró ha ítelnék, kalmár noha mérnék: / Ilyen igazságot tenni bizony félnek (Buda h. I-20)

*36 (rég) *hírt ~ 'hírt ad, továbbít'* És, ha mi zendület esik a határon, / Hírt róla tegyenek, röpkülő nyílszárnnyon (Csaba-tr. II/II-10)

37 *szert ~ vmire* 'hozzájut vmihez' ...ha egy szünnapra szert tön [= tett], / Ebédre vackort és kökényt szedett / S egész nap elcsatangolt a Nagy-erdőn (Bolond Is. II-47); Szabadságra könnyű módon szert tehetsz, / Szőke asszony, elbocsátlak, elmehetsz: / Csillapítsd le lázadozó férjedet (Rákóczi 4) // Nosza, hol tevél szert, / Te semmirekellő, e tömérdek pénzre? (Toldi sz. V-84)

*38 (rég) *sarcot ~ 'sarcol; zsákmányol'* Meg ne tudjam én, hogy bántsatok egy lelket, / Vagy sarcot tegyetek, vagy ragadozzatok! (Daliás i. I/IV-24)

39 *tűvé ~ vmit* 'végigkutatja' János egész [irat-] tárát teszi mindjár' tűvé, / Könyveit, írást napokig betűzé (Toldi sz. III-43); Padon és pad alatt, házban, ólban, szinben, / Összehány, tűvé tesz minden helyet kinn, benn (A Jókai ö. II-53)

*40 (rég) *messze ~i magát* 'messzire jut el' Miklós messze tette magát azon éjjel (Toldi VII-3)

41 *próbát ~ 'megpróbált vmit'* Hanem itt tégy próbát jósi tudományból, / (Mert jóslatom immár vagyon isten-szájból): / Mint lesz birodalmam lefolyása, vége? / Lássam, az istened igaz istenség-e? (Csaba-tr. II/I-14); Nosza tegyünk próbát és forduljunk vissza! (A nagyidai c. III-35)

42 *számot ~ vmi* 'számít; jelentős' Megharagszik aztán s odavág olymódra, / Hogy legény korában is számot tett volna (Toldi e. III-38)

*43 *vádat tesz vkire* 'megvádolja' Oka, miért szemben sereget nem láttat, / Hogy Lajosunk ő rá ne tehessen vádat (Toldi sz. X-16)

44 (rég) *kezet ~ vkire* 'elfogja' Halál, ha kezét rá tehet a lakosság (Toldi sz. IX-44)

44 *kezeit ~ vkire* 'kezelésbe, gondozásba veszi' Az asszony is épül. – Nem kuruzsló, bába, / De kitanult orvos tette rája kezét (Az első lópás 58)

*46 *törvényt ~ vkire* 'alkalmazza a törvényt' [a király] Szedte a begyébe amit látott, hallott: / Merre mi panasz van; mi a népség terhe; / Hogy teszik a törvényt a szegény emberre (Daliás i. I/I-4)

47 *tehet vmit* 'képes vmire' ...nincsen erőd, hogy előttem már deli hölgyé / Változzál, pedig azt tehetéd máskor s teheted most / Mások előtt (Az elv. alk. I-239)

*48 (rég) *osztályt* ~ 'osztozik vmin vkivel' Elhagyják a köves terméketlen rossz tájt, / S a tiéden vágnak tenni ingyen-osztályt (Lóra...!) // Nem szegte hatalmát Hunor ősőd ketté: / Utána fia Bor ilyen osztályt tett-é? (Buda h. II-24)

49 *hallatlanná* ~ *vmit* 'eltitkolja' Jóka nem szerette, / És az egész dolgot hallatlanná tette, / Mert jól tudta, hogy már lejárt tudománya (A Jóka ö. VI-39)

50 *teszem* (közbevetésként) 'például' De ha, teszem, volnánk nagy veszedelembe / Csak te meg én, haddal körülállva, szembe' [...] Bízna-e, fiam, hogy magad' is kivágod, / S két-tőnk erejével menekül királyod (Toldi sz. III-65); Két-háromfelé is könnyű hadakoznunk, / Teszem: Averszához menne Gilét nádor, / Balra más, középen a királyi tábor (Toldi sz. IX-38)

#51 (átv) Nem remélem, hogy itt maradásom legyen / György miá, kit Isten akárhová tegyen [= enyhe rossz kívánása vkinek] (Toldi VI-14)

#52 (átv) „Jaj, apám, apám az, [aki közelít]” ...a leányka monda, / „Majd elér; megállj csak: hogy' tegyük bolondd [= hogyan vezessük félre]?” (Rózsa és Ib. V-10)

#53 (átv) *ablakba tesz vmit, vkit* 'dicsekszik vele' Ójad fúvó széltil drága gyermekedet; / Mártsad tejbe-vajba, mit se kímélj tőle [...] Most tehetd ablakba: húsa és kövére / Szépen nő naponkint anyja öröme... (Toldi II-10, 11); Nem teszi ablakba Johanna ez írást (Toldi sz. VIII-83)

#54 (átv) *lóvá tesz vkit* 'becsapja' Annyit tudok, hogy első e családfán, / Ki magát lóvá hagyta tenni: Ádám (Bolond Is. I-9)

*#55 (átv) *lúddá tesz vkit* 'becsapja; túljár az eszén' Kevés magyarimmal a várból kiszököm, / S holnap éjjel bőven hozok eleséget: / Igy teszem lúddá a botor ellenséget (A nagyidai c. I-15)

#56 (átv) Most Budán székelve, éjt-napot egygé tesz [= éjjel-nappal, folyamatosan dolgozik], / Hogy baját felejtse, ezer dolgot végez (Daliás i. II/III-14); Sziklát sereggestül hordnak vala hegyé, / Munkában az éjet nappal teszik egygé [= ua.] (Buda h. XI-109)

#57 (átv) Orditanom kelle farkasok közt, Felség! [...] ...életem' itt lábaihoz tészem [= alá-zattal felajánlom] (Toldi sz. XII-65) Vö. *farkas/6*

téve 8 igenév (tévén 4, rég)

1 '1' ...te legalább is háziúr vagy Pesten, / Ki semmit sem téve, nagy boldogságban él (Köszöntő vers 6) // Hosszabb: ha mi balra egy kerülőt tévén, / Ugy hatolunk át e nemes ország szíven (Toldi sz. IX-27)

2 '(nyelvre) fordítva' Mendacem oportet esse memorem: [...] Azaz – magyarra téve a szavak: / „Költő hazudj, de rajt' ne fogjanak” (Vojtina Ars p. 8b) Vö. *mendacem*

3 '9' Csúffá vala téve / Itt is a naptár, mint sok más helyen. Ez szorosan meg- / Szabja szegény, hány óra legyen nap, hány legyen éj, de / Nem hajt rá az erős természet korcs fia többé (Az elv. alk. IV-145)

4 '12' Hallván a gonosz hirt; seregesen gyűltek / Királyné asszonyhoz nemes úri hölgyek, [...] Szaporíták versent a királyné jajját, / Hangosabbá téve szózatok fájdalmát (Toldi sz. VII-24) // És megoszták versent a királyné jajját, / Hangosabbá tévén szózatos fájdalmát (Daliás i. I/IV-7)

5 '17' Akkor a hüvelykét csipőire tévén, / Ily beszéd csörömpölt a hatalmas gégén: (A Jóka ö. II-89); Vele a ködsüveg... Azt tévén fejére, látatlanul bemegy a hálóterembe, és megöli Attilát (Csaba-tr. I Tervvázlat)

*tétetik 1 ige (rég)

'vkit elhelyeznek' [a leány] ...élőhalott gyanánt, / Halványan, szétbomló hajakkal, / Kulcsolt kezekkel és ajakkal / A gyász üregbe tétetik (Katalin 8-8)

Vö. jóvátesz; [áttesz; be~; el~; félre~, fel~; hozzá~, ki~; le~, meg~; oda~, össze~; rá~]

2

vesz 331 ige (venni 29, vehet- 12, vehetni 2; vész- 14, rég, nép; veszen 7, vészen 6, rég, nép) [vön = vett 3, rég; vön = vett 21, rég; vűn = vett 1, rég]

1 '(kezébe) fog vmit' Veszi hegyes törét, az aranyos metszőt, / Puha rózsafába levelet ír, tetszőt (Buda h. III-2) // Bujdosónak kín az élte; /.../ Felvont sárkányt vesz kezébe (Vörös Rébék 11) // S vön kezébe üszköt, mint valami fáklát, / Ment egy omladozott ó pincébe (A nagyidai c. II-51) // Kell arany- és kő-kincs? Végy! ami szemednek / Drága vagyton tetsző; ints: nyomba' követnek (Buda h. XI-9)

2 *vhova ~ vmit* 'vmely helyre, helyzetbe emel, von' ...jer, nyeregbe veszek, / Apád birodalmán reggelig túlteszlek (Rózsa és Ib. III-4) // (átv) Nem adott el rabbá hadi szolgálképen, / Udvara közzé vön fejedelmi sorral (Buda h. II-15) // (átv) Bánjuk-e, hogy a dicsőség / Egészen szárnyára vett? (Ápr. 14-én 4); Gyermeki önző / Korom' ifju ábránd / Veszi ösztönző / Szárnyára (A tölgyek alatt 4) // Szájára vön a nép, szárnyára vön a dal (Buda h. III-24)

3 'vhonnan elemel, kiszed vmit' Veszi a tüzhelyről a tüzes lapátot, / És úgy vágja képen szegény Jókát vele / Hogy a világ mindjárt egyet fordul vele (A Jóka ö. II-82); Zellernek se' kell több: lepattan lováról... / Veszi Gyűgyü kését a bő csizmaszárból (A nagyidai c. III-44) // Vevé első urának szekrényből fegyverit (Csaba-tr. III/I-21)

4 *magához ~ vkiket* '(embereket) összegyűjt maga mellé' ...hivja legott Wernert, / Hogy venne [= vegyen] magához ötven erős embert (Toldi sz. XI-97) // ...el tudnám mondani, hogy épül / Mező-Gyarak és több faluhely kövébül, / Tilalma dacára gyaraki Pethőnek, / Kit alkuval aztán magok közé vőnek [= vettek] (Toldi sz. VI-25)

5 (*magára*) ~ *vmit* 'felölt, felvesz vmit' Társa nagyot nézett, s fanyalogva kezdi / A cepecupáját földről összeszedni: / Nem tudva, ha merje már venni magára? (Toldi sz. II-39) // Köntöse alá vön [= vett] szemes acél inget (Toldi sz. VI-56)

6 *vhogyan ~ vmit* '(terhet) hogyan fogadja, elviseli' Kit [= amit] arasszal így fogunk át: / E derék, bír durva munkát?... / Férfje könnyebben veszi (A kép-mutogató 10)

7 (átv) *vhogyan ~ vmit* 'vhogyan felfogja, értelmezi' Így szokás nagyitva hímet varrni róla [=dicsőíteni], / Nem szokás azonban venni szórul-szóra (Daliás i. II/III-36) // Ahhoz konyíték félvállról csupáncsak / (Mit nem vehetni tőlem rossz neven), / Hogy ünnepelt hősem nem áll magán csak (Bolond Is. I-119.)

8 *részt ~ vmiben* 'közreműködik benne' Nem vehetett részt e mai ütközetben; / Mert tanya-helyéről most ért oda sebtén (Toldi sz. XI-61); De Losonczi nem vett részt a mulatságban: / Csendes mécsé mellett írogat magában (Losonczi 20);

9 *részt ~ vmiben* 'jelen van vhol' Simítják kezeit nagyságos Etelnek, / Hogy a vadászatban részt vegyenek ők is, / Sólyom madarakkal az udvari nők is (Buda h. VIII-7); Mélyen aludt ezalatt szabadelvű Hamarfylakában, / S nem vön [= vett] részt az ülés fontos dolgában (Az elv. alk. IV-1)

10 (rég) *részt ~ vmiből* 'részesül belőle' Hogy aztán elég részt vőnek [= vettek] az evésből, / (Rozgonyiként szólva: sokat a kevésből!) / Monda Lajos: (Daliás i. II/II-43); De másnak a

szájába, – hogyha júr é [=jogosan] / Részt nem vehetsz – bámolni mégse’ megy (Bolond Is. II-85) // Hátha [a király] kegyelméből részt vehet a pajtás? (Toldi sz. XII-53)

11 *vminek, vmiül ~ vkit, vmit* ‘úgy tekint’ Hogyan vennélek én hitvány közembernek? / Királyi fejemhez választalak téged (Toldi XII-14) // Felséged a szavam bántásnak ne vegye (Toldi sz. VIII-12) // Ellenben a grófné – ne vegyed sértésül – / Pártütőkhöz álla igaz fejedelmétül (Murány o. II-35)

12 *vmire ~ vmit* ‘vminek tekint, felfogja’ Nem vevé tréfára, aló! futni kezdett (Losonczy 58); Nosza, hogy meglátták Szömörét pajtási, /.../ Tréfára vevék hogy zavarodva ott áll (Buda h. X-102)

*13 (átv) *hol ~i magát?* ‘hol terem?; hol létezik?’ Azt mondátok nekem, hogy a vén sas nem él: / De hol venné magát hasonlatos személy? (Toldi e. III-24)

*14 *vmihez ~ vmennyit* ‘hozzászámítja’ ...okosabban tennél, / Ha te a hús naphoz hatot is még vennél, / Huszonhated napján a hónapnak jönnél (Lévay J.-nek 9)

15 *fejét ~i* ‘lefejezi; megöli’ A holnapi napot forgatá eszében: /.../ Hogyan veszi fejét a cseh Mikolának! (Toldi X-12)

16 ‘vmit megszerez magának’ Haza kellene menni, Doronghy, / Mondám, untig elég tudományt vettünk ezen útból (Az elv. alk. II-380); Akinek esze van, ezt se’ hiszi talán. / De bölcs tanulságot vehetni belőle (A Jókai ö. VII-50) // Ily gondolatokból veve nyugasztalást (Murány o. IV-55); Hol vevél reményt, mely e nehéz türelmet / Ki segítsen túrni? (Egressy G.-nak 3) // Mert hiszen, ha példát farkasokról vészen: / Ott is a rosszabbik az ő bátyja léssen (Toldi V-13)

17 (rég) ‘megkap vmit’ Gyermekek volt, midőn már ismeré a nevet, / Melyet hős apáktól nemzód örökbe vett (Murány o. II-28); E szűk folyosórul... / Hányták le a várnak régi birtokosi, / Akit el akartak veszteni s innen vett / Mellette a bástya hóhérbástya nevet (uo. III-71) // Vőn [= vett] hát a gyermek Katalin nevet (Bolond Is. I-86) // Sorra leöldösték voln’ egymást, [...] Hogyha parancsot nem veszen és ki nem áll szuronyokkal / Fegyverezett katonák egy százada, szép hadi rendben (Az elv. alk. VII-221)

18 ‘(tevékenységében) alkalmaz, felhasznál vmit’ *Mertem e szabadságot venni versben, midőn prózáirók is gyanítják, hogy a Geicha nevében Gyicsó: Dicső lappang. Arany J.* (Toldi sz. III) // (gúny) [versben] ...soha egyéb / Mértéket egy szál cernánál nem végy (Vojtina lev... II-8b)

*19 *véren ~ vmit* ‘harcban, háborúban megszerzi’ De ki győzze mindazt [= tartományt] sorra énekelni: / Elmondani is sok, hát még véren venni! (Stanzák... 10); Azok a magyarok, kik e hazát / Véren vették, vérrel ótalmazák, / Azok a magyarok, ha riadót fűttak, / A halál képétől nem messzire búttak (Az örökség 1)

20 ‘vásárol’ Kár volt neked, Zsigmond király / Mindjárt megijedned, / Gyalázon a pogánytól / Egér-utat vened (Rozgonyiné 11); ...ha [szöveget] jutányosban kaphat honit, azt vesz örömmel (Az elv. alk. III-195) // A holnapi napot forgatá eszében: / Hogy’ veszen majd fegyvert, szép ruhát magának! (Toldi X-12) // (átv) Tisztújítás ez? kérdém reszketve dühömben, / Az van-e? vagy vásár, hol lelkeket ad, vesz az ember? (Az elv. alk. II-562)

21 *vmit ~* ‘kap vmit; részesül benne’ ...vonulának előtte az árnyak, / Régiek és újak; kiki rendelt helyre sietvén / Vallani szörnyű kint, vagy venni jutalmat Elyzben (Az elv. alk. V-402) // Kívánom hívtaljának / Ízes gyümölcsét vegye (Dévai B.-nak 1) // ...amely nap jó hírt veve róla / (...) hogy elesett Szulmóna, / Tanácsba vezérit maga mellé gyűjti (Toldi sz. IX-24)

22 (átv) *erőt, hatalmat ~ vmin, vkin* ‘eluralkodik rajta; hatalmába keríti’ Úgy, bár jogtalanul vett is rajtam erőt, / – Miért tiltakozom Isten s világ előtt – / Áldozatul inkább életemet

adom... (Murány o. IV-63); Hagyjuk-e, tűrjük-e, véreim, cigányok, / Hogy erőt vegyenek ezek a zsványok? / Eltöröljék a föld színéről fajunkat...? (A nagyidai c. I-48) // (átv) Most, ím, erőt vesz rajtam / A régi csüggedés (Végpont) // Tán csak álmatlanság vett hatalmat testén, / Amiatt lön [= lett] rosszul, forró lázba esvén... (Murány o. III-139)

23 (átv) *erőt ~ vmin* 'legyőzi; elfojtja' De, ha erőt tudna is venni szemérmén, / Nem lázad-e lelke mai szörnyű sérvén (Toldi sz. II-53); Mely dolgot az anyja Nagyaluban hallván, / Nem bir erőt venni szülei [= szülői] fájdalmán (uo. VI-36) // „Fiam, édes fiam, mért nem házasodol?” / .../ Így intette anyja százszor is azelőtt; / De csak hallgatással vőn [= vett] a bajnok erőt (Daliás i. II/II-4)

24 *búcsút ~ 'elbúcsúzik'* Látni Piroskáját – jaj! nem övé az már; / Tőle hideg búcsút – azt sincs joga venni (Toldi sz. V-94) // Búcsút veve tőle, áldást ada rája (Toldi sz. VIII-25) // (átv) Ideje sincs búcsút venni a mosolynak, / Ott lepi a nyers bú, s vadul összefolynak (uo. VIII-30)

25 *feleséget, feleségül ~ 'házastársul fogad'* Hazamegyek, gazda leszek, / Feleséget szépet veszek (Én vagyok... 10); Réka, feleségül [Etele] amaz Ida mellé / Kit vőn [=vett], mikor ennek gőgjét megigenlé (Csaba-tr. II/I-24)

26 (átv) *nagy lélegzetet ~ 'megkönnyebbülten fellélegzik'* ...kevés idő múlva / Saját udvarán volt az üszővel Imre, / Nagy lélekzetet vőn (Az első lopás 29)

27 *szemre ~ 'figyelme körébe von vkit'* Maga, pecséttel, „hívja tetemre” / Kit szemre vesz, ölyvként, sanda gyanú (Tetemre hívás 4)

*28 *fegyver alá ~ vkit* 'lefegyverezi, foglyul ejti' De bezzeg kihült a szegény Kádas vére, / Kit a hajduk s bakó, mint hiv új cselédek, / Fegyver alá venni legott sietének (Murány o. IV-79); Titkon elfoglalni minden őrhelyeket, / Fegyver alá venni az őr vitézeket (uo. 96)

29 *számba, lajstromba ~ vkit, vmit* 'előszámolja, felsorolja' ...ezeknek / Terjedetes faluit, pusztáit, mesgyehatárit, / völgyeit és hegyeit, vizeit, gazait, pocsolýait [...] Mindezeket nincsen ki e földön számba vehesse (Az elv. alk. III-353) // Ki győzné ezeket venni lajstromba, / .../ Nagy erdő ez együtt: ennyi sok családja (Daliás i. II/III-57)

*30 *kegyelembe ~ vkit* 'megkegyelmez neki' Toldi örült, mert már szerit-módját leste, / Hogy' jutna királlyal valamiképp szembe, / Őerte ha venné kobzost kegyelembe (Toldi sz. XII-64)

31 *célba ~ vkit* 'megcéloz' Hanem úgy kell lenni, hogy a nyíl sem járja, / Vagy nem is érnek rá nagyon célba venni, / Lova oly könnyű [= gyors], hogy ahol ő, ott semmi (Toldi sz. X-46); Jó hogy Kusztorának teljes-lehetetlen / Célba venni fejét, mert rezeget szünetlen (A nagyidai c. III-105) // Apadjon el a szem, mely célba vevé (Szondi két a. 19)

32 (átv) *kicsibe ~ vmit* 'kevésbé törődik vele; félvállról veszi' Ujját lemetélvén, most visszakívánja. / Ha még csak az ujját: azt kicsibe venné, / Lettet azonban már ki tehet létlenné? (Buda h. III-28, 29); Előre a munkát szomjazza keményen; / Nincs dolog őnéki, hogy kicsibe venné: / Így változik a nagy előtte kicsinné (uo. VIII-18)

33 'használ, alkalmaz vmit' ...nemzeti színű / Fagylaltat csemegéze, zuhanyt vőn [=vett] (Az elv. alk. IV-11)

34 *leckét ~ 'oktatásban részesül'* Klárcsi, mondom, (azelőtt Boris) / Őtőle vett leckét magános órán (Bolond Is. II-99, 100)

*35 (nép, rég) *szélt ~ 'szétszéled vhol'* ...a lovak, mint ünnepen, / Szélt vettek a széles gyeppen (A hegedű 2b); Kanyarodik, szélt vesz, ritkul, összeforrad / – Mintha egy élőtest voln' az egész sor had (Daliás i. II/III-62)

*36 (átv) *észbe, gondolóra, fontolóra ~ vmit* 'meggondolja' Nemcsak a házi adót, hanem a hadit is helyeselte, / Mert, vegyük észbe, magának nem volt semmi vagyonja (Az elv. alk.

III-316); Vegyük gondolóra: hiába hogy nyár van: / Aratás ideje nincs magas Murányban (Murány o. I-39) // Ime ezt kívántam adni most elébed, / Azért dolgaidd fontolóra végyed (Lévay J.-nek 19)

*37 (átv) 'birtokol' ...királyul hagylak, ha maradsz, képemben [= helyettesemként], / Hogy ez új országot vegyed és tartsd rendben (Toldi sz. XII-60)

*38 *sarcot* ~ 'sarcot szed; sarcol; zsákmányol' Azt ne halljam én, hogy bántsatok egy lelket, / Vagy sarcot vegyetek, vagy ragadozzatok!... (Toldi sz. VII-17)

*39 (átv) ...kacagott fel Örzse / Zokogásba együtt s könyekre kitörve, / S kiszaladt, orcáját kézzel betakarja, / Nincs azután szép szó, ami vegyen rajta [= ami megvigasztalja, szóra bírja] (Toldi sz. X-111)

*40 (átv) *szavát sem veheti* 'nem hallhatja; szótlan; lever' Mi lelt téged, Pista szentem, / Hogy ma szavad se vehetem (A betyár 1-6)

*41 (átv) *elejét ~i vminek* 'megpróbál vmit megakadályozni' Amit az Ég jósolt, hogy eleit venné, / Az fordula éppen nagy veszedelemmé (Buda h. XI-75)

*42 (átv) *szóra ~ vmit* 'szól róla' Vére-hagyott ajkát emelé tiltóra: / De a beszéd elhal, nem veheti szóra (Toldi sz. V-95)

*43 (átv) Halljátok az álom, tiszteletes vének, / Jó-e? rossz-e? nyitját vegyem értelmének [= hogyan értem; hogyan fejtsem meg] (Buda h. IX-6)

*44 (átv) S Etel ily könyörgést vón [= vett] kegyes ajkára [= így könyörgött]: (Csaba-tr. II/II-27)

45 (átv) *vhogy, vminek ~ vkit, vmit* 'annak tartja, tekinti' Tehát mégsem hinné szerelmét Mária? / Hát csak rajtavesztett kalandornak veszi (Murány o. IV-56) // Majd írok én, bár-hogy veszi / A kritika (Év kezdetén 4)

46 *bosszút* ~ 'bosszút áll vkiért, vkin' Bosszút az anyádért bár iszonyút vennél, / Nincs nemesebb tetted, nincs igazabb ennél (Buda h. IX-54); A megtorlást bizonynyal ohajtja mindegyünk: / De vajh mikép nyomozzuk? és bosszút kin vegyünk? (Csaba-tr. III/III-32)

47 *elégítélt* ~ 'kárpótlást, jóvátételt kap' Akarja hinni, hogy lemosta / Ama képzelt gyalázatot, / Mely ősz fejére hozott, /.../ S elégítélt vön [= vett] és adott! (Katalin 9-13)

48 *számon ~ vmit* 'számon tartja, ellenőrzi' Málhát visz ajándék ürügyén roppantat, - [...] Kell sok edény, szekrény, göngyöleg és hordó. / Ezeket ha réven, ha eresztik vámon / (Császár ajándéka: nem veszik azt számon) (Toldi sz. IV-26)

49 *számon ~ vkit* 'számonkér, felelősségre von vkit vmiért' Acélod megcsörren szögén, / Hüvelyében nem fér hegye, / Nyugvó helyén csördül magától, / Hogy a természetlen apától / Jegyesedet számon vegye (Katalin 12-23)

50 *fordulatot* ~ 'fordul; változik' Maga pedig Csóri fut, szalad, hogy lássa / Minő fordulatot vón a harc folyása (A nagyidai c. III-82)

51 *utat* ~ 'elindul; megindul' Keresné hajlokát, de csak romjait leli: / Alattok eltemetve tört házi isteni! /.../ És útját arra vészi, amerre nincsen út (A lantos 20); Kél Budáról Laczfi Endre, / Vési útját Nagy-Váradnak (Szent László 2) // Néha egy-egy lebegő darab, úgy rémlik, lemaradt már / A köpönyegtestről, s külön utat vón [= vett] a világban (Az elv. alk. I-74)

*52 *futását ~i vmerre* 'valamerre ellovagol' Tiszaparton táboroz a huszárság: / Arra vési Pista betyár futását (A betyár 3-1)

53 *irányt* ~ 'elindul, közeledik vmi felé' Torony-irányt vón [= vett], át az ugaron, / Az ő szerény hajlékának feléje (Bolond Is. I-51); ...mint a széles szárnyu héja, / Midőn csirkét rabolni célja, /.../ Ép oly irányt vesz mostan ő (A sárkány 6b)

- 54 *vhova ~i magát* 'elvonul vhova' Magát egy kiszáradt nagy nádasba vette (Toldi III-4)
- 55 (átv) *hol ~ vmit?* 'miből gondol, következtet vmit?' S hol vevéd gyász tévedésed, / Hogy fáját [...] A nagy költő megveti? (Kozmopolita k. 5)
- #56 (átv) *kölcsönt ~ a szakállára* 'szakáll a kölcsön biztosítéka' Kell szakáll, hogy legyen / Mire szegény szorult ember / Kurta kölcsönt végyen (Csak azért is!; vö. *szakáll*/7)
- 57 (nő) *fátyolt ~ 'apáca lesz'* Csak azon van mindig: fátyolt veszen ő is (Toldi sz. VIII-33)
- *58 (*katonaság*) *sor ~ 'felsorakozik'* Két részben a két had sort veszen egyformán (Toldi sz. XI-102)
- #59 (átv) *vmit a nyakába vesz* 'vmit végigjár vmely céllal' Déltájban a pusztát nyakába vette, / Bekóborolt nyolc vagy kilenc tanyát (Bolond Is. I); Nosza lótni-futni! boltba! patikába! / Száz cseléd a várost veszi a nyakába (A Jókai ö. V-17)
- # 60 (átv) Háborúba mégyünk, ahol ölnek, vágnek: / Köszön is nem is az ember a világnak; [...] Rövid búcsút vészen a kapufél-fátul [= szó nélkül, észrevétlenül eltávozik] (A nagyidai c. III-3)
- véve 14 igenév (vévén 2; vévén 7)*
- 1 '1' Tükröt vévén a kezébe, / Hogy bajuszát felsodorja: / Nem tehette, mert nincsen mit! (A fülemile 13b)
- 2 '4' ...untam már magam épen, / S mellém véve Doronghy komát, tudós nevelőmet, / S megrakván zsebemet hatezer birkával [= árával], a messze / Útra elindultam (Az elv. alk. II-303); Bende pedig legutóbb, maga mellé véve Doronghyt, / Üsdibe ment (uo. IV-244)
- 3 '7' ...átalában véve, egyremásra, / Elméje mégis nyílt, gyarapodott (Bolond Is. II-38)
- 4 '25' Azonba', hisz' ő még vénnek sem olyan vén, / Hogy ki ne pótolja, feleséget vévén (A nagyidai c. II-50)
- 5 '51' Végre elvált tőlük a derék Fekete / S a táborba vévén útját, elsiete (Murány o. III-77)
- 6 'átvéve; kölcsönözve' Így jár az adoma W-ről, hogy efféle úszás közben megberetváltkozott. – A kép ily lábólástól van véve. Arany J. Vö. úszás
- 7 *búcsút véve, vévén* 'miután elbúcsúzott' Búcsut véve, indul messze utazásnak (Daliás i. II/II-93) // Búcsut vévén, lábát útnak egyengette (Toldi IV-23); Tömlőce falától végre búcsut vévén, / Haza ért egy este önnön udvarába (Az első lopás 47)
- 8 *szájába vévén* 'miután szájába vette' Azzal a tündérnő veszi mécsét a szenelőről, / És szájába vévén háromszor a füsthegyü lángot, / Annyiszor engedi azt kilövelni üvegszerű orrán (Az elv. alk. I-325)
- *9 *fejeikre vévén* 'miközben magukra vettek' Üdvöt kárhozatot fejeikre vévén: / Hogy igazán eskütt ez a huszonnégy vén (Toldi sz. III-59)
- 10 *vévén szemre* 'miután megsejmelte' Most, hadaim vévén Trencsin alatt szemre, / Látogatást tenni esik ott kezemre (Toldi sz. IV-8)
- 11 *vévén eszetekben* 'miután ezt tudjátok' No azért; e dolgot vévén eszetekben, / Legyetek serények holnap ütközetben (Csaba kir. I/I-35)
- vett 5 igenév*
- 1 *véren ~ 'véres harcban megszerzett'* Ha terem is, nekünk terem / A véren vett győzelem (Haj, ne hátra...); Ki hiszi, hogy most már Lajos elfogadja [a párbajra hívást], – / Véren vett országát vissza nekünk adja? (Toldi sz. XI-93)
- 2 'vhonnan átvett' *Népmeséinkből vett vonás a földből kinövő kard.* Arany J. (Buda h. IX)
- 3 *űzőbe ~ 'olyan, amelyet űznek'* És mint vésztől űzőbe vett felleg, / Gyorsan úsz az égen a kicsinyded tábor (A rodostói temető 0-15)

**vételtek 1 ige (rég)*

vételtek 'volt átvéve' Ím az öreg Isten, világ szeme, napja, [...] Néz le acéltűkör mélybe ható szemmel (Buda h. VIII-76, 77) ...az a gyújtó karikaüveg, melyben a babona szerint, hetedik gyermek meglátja a föld alatt rejlő kincset; és így tömör testeken keresztül lát vele. Innen vételtek metaforám. Arany J.*

lélek 359 fn (Lélek 1)

1 'az emberi élet anyagtalán hordozója, amely a halál pillanatában elválk a testtől' Esküszöm, s ha hamisat szólok: / Se földben, se mennyben ne lehessen boldog; / Föld kidobja testem, ég kizárja lelkem (A hamis tanú 3) // *Corpus: Test. Ha lélek volna benne, úgy élő lény volna. Arany J. (Az elv. alk. III) // [a vajda] Szegyen döfi Mismást, hogy egy fának dőle, /.../ Szeme felfordulván kiadá a lelkét [= meghalt] (A nagyidai c. III) // (gúny) Miután kihörgé magából a lelket, / Panaszosan így szolt: „oh vajda, megöltek!” (A nagyidai c. III-61)*

2 '(a keresztény tanítás szerint) az emberi személyiség Istentől nyert, halhatatlan hordozója' Egy volt közös, szent vigaszunk / A LÉLEK ÉL: találkozunk! (Juliska sírkövére); S mennyei lelkében ha nem esett kár még: / Környékezi azt is örületes árnyék (Toldi sz. V-50) // Ázsiának sáska-féle / Kóborló pogánya, / Isten a te lelketet bár / Mind pokolra hánnya! (János pap országa 3)

3 'az emberi képességeinek hordozója' Hagyján az éhség! a test földi szolgál: / Lelkét dicsőség vágya kergeti (Bolond Is. II-21); ...elfojtád életerőmet; / Nagyra törő lelkem törpévé vált öled ágyán (Az elv. alk. I-204) // De ha nehéz munka testét legörbeszti, / Fölemeli lelkét egy magasztos ének (Az első lopás 55)

4 'az ember érzelmi világa' Hej, vitéz nagy uram! hogy mi hozott engem, / Kegyelmed lyányához való tiszta lelkem (Daliás i. I/III-7); Örömem szépsége, örömem jósága, / Ó lelkemnek lelke, szememnek világa, / Házam drága kincse, kertem gyöngyvirága (Daliás i. I/I-20)

5 'lelkivilág; önbecsülés' E lecke ízű dorgáló beszéd, / Ez a lelket leöntő nyakleves [...] ez nekem... fölötté jól esett (Kedves barátom... 11); ...ujúl örökké lelkének egy sebe: / Kedves ember által bántott becsülete (Murány o. III-41) // El, el hajó! akárhová: / Csak messze, messze ég alá, / Hol a lelket ne érje be / A kényszerítés vas keze (Katalin 4-84)

6 'akaraterő; lelkierő' ...erőm is elfogy; / Már útban egy egész hetem [...] „Adj lelket még, vándor cipó!” (Vándor cipó 12); E szavakkal önte a királyba lelkét. / Kapott is jutalmul két szép nemestelket (Toldi e. III-45) // (gúny) [a pálinkát] Átadja a kisbírónak, / Hogy a congregácionak [= gyülekezetnek] / Lelket öntsön torkába (A dévaványai... 137)

7 'tudat; gondolatvilág' Akkor, mint nap előtt holló hamar elmén, / Röppent el egy árnyék Etel igaz lelkén: / Nem volna-e bátyját jobb hagyni halálra (Buda h. VIII-49); Vas kalitkám csillog-ragyog, aranyos: / De a lelkem, – / Hejh! a lelkem / Fenekéig zavaros (Rákócziné 1)

8 'képzeletvilág' Vess lángot előttem, éjjeli szövétnek, / Képzelet! s világits éjek éjjelébe; /.../ Hozd a kis temetőt lelkemnek elébe: / Hogy lássam az éjet, mely ottan feketül (A rodostói temető 0-1); Ábrándos lelkem a hullámba mélyed, – / Vágyban elúszva bűvár-lom a mélyet (Vojtina Ars p. 14b-39)

9 'maga az ember, jellemének alapvető vonásaiban tekintve' Dölyfös uri kocsis ül a hintó bakján /.../ Jobban esik neki, a kényes lelkének, / Ha nyakába sujt a két szegény sőrének (A szegény jobbágy 4); ...de'jszen tudja azt az ő [= György] gonosz lelke, / Öccsét rangja szerint miért nem nevelte (Toldi XII-8)

10 'tisztesség; becsület' ...a libristák [= szabadelvűek] mézes-mázos fecsegéset / Elhiszi és lelkét italért áruba ereszti (Az elv. alk. IV-309); Nem is adtam a lelkemet bérbe (Nemzetőr-dal)

- 11 'életkedv; kedély' Mi lelt téged Panna lyányom? / Elfonnyadtál, szép virágom, / Jer, kiviszlek a mezőre, / Éledjen a lelked tőle (Szőke Panni 7); Szenvedő arcádon egy hosszú év kínja; /.../ Monddsza, nem tört-e meg fájdalomban lelked? (Egressy G.-nak 3)
- 12 'lelkiismeret' Égeti lelkünket e szörnyű gyalázat (Toldi e. II-11); De Miklós elkezd: „No megölhetnélek, / Megérdemlenéd, ha rávinne a lélek” (Toldi VI-6) // ...nekem nem kell az öcsém vagyonia, / Én lemondtam róla, lelkemet ne nyomja (uo. VIII-15)
- 13 'vkinek lelke üdvössége' Vidd az ajándékod, jó asszony, előlem! /.../ Mondass rajta misét a fiad lelkéért (Toldi sz. VIII-16)
- 14 'vmit leginkább kifejező, hordozó alkotórész' Gyékényes, abroncsos alföldi szekér, / Hoztál-e pirosló új búza-magot? / Mezők üde lelkét: friss széna-szagot? (Vásárban 1); ... mint a pók a zugban, / Régen szőttök-fontok homályos titokban, /.../ Ármányos lelketek tudja, hogy mit? mit nem? (Csaba kir. I/I-87)
- 15 'vkinek hatásos szellemi ereje' Te pedig, barátom, lépj ama [szín-] padokra, / Hol oly gazdagon nőtt koszorúid bokra: / Légy új büszkeségünk: / Ölts arcodra lelket (Egressy G.-nak 12) // S egyszerre, mint vihar zugása, / Dördül az ének harsogása [...] Mikéntha Luther lelke szólna: / „Ha e világ mind ördög volna!” (Hatvani 22)
- 16 (nép) 'halott személy szelleme' Hogy e biz' a meghalt Toldi Miklós lelke (Toldi e. III-23); Melyre nagyot sóhajtvá, felelt a hádeszi lélek: (Az elv. alk. V-426); Hova jár, mint kósza lélek, / Ha alusznak más cselédek?... (Tengeri-hántás 7)
- 17 'ember; személy; valaki' Valahol utaztok, valahol átkeltek, / Meg ne tudjam én, hogy bánsatok egy lelket, /.../ Koronámra, mondom, szennyet ne hozzatok! (Daliás i. I/IV-24); Állata őrzeni négy alabárdost: / „Lélek ez ajtón se be, se ki...” (Tetemre-hívás 3)
- 18 *lelkem* (kedveskedő megszólításként) 'kedvesem' Nem is egyébiránt indított el engem / Fölkeresni téged, Miklós, édes lelkem, / Hanem hogy legyen hű ápoló cseléded (Toldi X-7); Jól esik, ha mondja némely öreg asszony: / „Áldja meg az Isten, lelkem szép kisasszony!” (Daliás i. I/III-5)
- 19 'több hasonló egyednek a legjava, vmire legalkalmasabbja' Másnap egész estig a dali-ák lelkét, / Erejét, virgoncát szemem kiszemelték [= egyenként kiválogatták] (Toldi sz. IV-33); Ott van az ifjúság színe, lángja, lelke (Daliás i. I/II-4) // ...elérík... / Kólyt, a világ közepét, melynek hegye termi Biharban / Lelkét a híres-neves *érmelléki* boroknak (Az elv. alk. V-281)
- 20 'túlárado öntudat; gög' Vasa, mint zúgattyú, a levegőt szelte; / S így szóla Etelből tornyosodó lelke: / „Csillag esik, föld reng: jött éve csudáknak! / Ihol én, ihol én pörölyje világnak!” (Buda h. IX-34, 35)
- 21 (átv) *vminek a lelke* 'mozgatóereje vminek' Fel, fel, ti halottak, éjféli menetre! / Rákóczi Ferenc hí, a szabadság lelke (A rodostói temető 0-9); Diadalon edzett bizodalma ernyed / A várbeli népek, hogy a hír is terjed, / Hogy elesett Jakab, az egésznek lelke (Toldi sz. XI-55)
- 22 (átv) 'vminek, vkinek a leglényegesebb (szellemi) része' Had ura Isten, ki nem alak vagy kőben, / De robogsz nyilvetve nagy örök felhőben, / Kit mi, világ lelkét, bár soha nem látunk (Csaba-tr. II/II-28); Szeret is Johanna mint a maga lelkét (Toldi sz. VIII-64) // De hát a *ráadás!*... Lelkem lelkéig ér, / Hogy drága jobb kezed osztályosa vagyok (Válasz Petőfinek 3)
- 23 *földi* ~ '(élő) ember' Egy álom magaszt fel minden földi lelket (A rodostói temető 8-18); És nincs földi lélek, aki erre térvén, / Jó estét kívánni benyisson szobámba (Névnapi gondolatok 1)

24 (átv) *Úr lelke* 'Isten áldása' De Lajos így szóla: „sem étel, sem ital / Nincs helyén barátim; hagyján a viadal! / Mig Isten házába nem megyünk mindnyájon, / Hogy az Ur szent lelke ma reánk is szálljon (Daliás i. II/II-13) // Az *Ur lelke* terült a víznek föléje (Dante 3; vö. Biblia: Ter 1,2)

25 (átv) *vminek a lelke* 'vmely uralkodó szellemi erő' Hah! nem ilyen áldozatra / Szólit a kor lelke téged: / Nem langyos vizet, – meleg vért / Kell áldoznod a jövőért (A rodostói temető 1-2) // Most... árva énekem, mi vagy te? / Elhunyt daloknak lelke tán (Letészem a lantot 6)

26 (átv) *isten ~e* 'isteni erő' Csatamondó Hábor a nagy kőre álla, / Szózatot ajkához isten lelke szálla, / Lebegő ujjakkal megérinti kobzát (Csaba kir. I/VI-2)

*27 (átv) *okit lelkébe fogad* 'nagy örömmel, bensőségesen fogadja' S magával a kisded árva királyt hozta. / Kit is a nagybátyja fogad a lelkébe (Toldi sz. XI-83) Vö. *fogad/1*

*28 (átv) Búsan pislognak egymásra, / A csárdai számadásra: – / Kocsonyává lesz lelkük [= reszketnek a félelemtől]. / De nincs más mód mint fizetni, / A dorbézolás árát... yc (A dévaványai... 506)

#28 (átv) ...ő az apja lelkeinek [= senkinek a kedvéért] se vár /.../ Elismerésre, költői babérra, / Halál után egy foghagymát sem ér a (Írjak? Ne írjak? I-3b) // Tiszta szeretettel neked ajtóm nyitom, / Ha nem jössz, az apád lelkét is megszidom [= nagyon megszidlak] (Lévay J.-nek 20)

#30 (átv) Megszerette a lányt, nyomba' meg is kérte, / Azt hívé, a lelkét odaadná érte [=mindent megtenne érte] (Daliás i. II/II-5); Legszebb sátorába hitta ő felségét; / Alig leli helyét, szolgálja, köszönti... / Csakhogy a lelkét már elébe nem önti [= ua.] (Daliás i. II/II-13); György az édesanyját hidegen köszönté, / Bár ez a lelkét is majd elébe önté [= ua.]! (Toldi II-7)

#31 (átv) Toldi Miklósnak sincs ám galambepéje, / Bosszuállás lelke költözik beléje [= hatalmába keríti a bosszúvágy] (Toldi II-14)

#31 (átv) 'élet' Ordít a hímfarkas s hátul megtámadja; / – Mit csinálsz most Miklós ? jaj, dehogy birsz vélek! / Ezer lelked volna, mégis megölnének (Toldi V-8); Egy marokszorítás – s ha száz lelke volna [Györgynek], / Mégis elhallgatna, többet nem horkolna (Toldi VI-6)

#32 (átv) Istennek ajánlja lelkét [= imádkozva elszánja magát a halálra] egy fohászbán; /.../ És szól erős hangon: „Most vágj, ha mersz, bakó.” (Murány o. IV-58)

#33 (átv) Amelyik ellenben részeg, vagy garázda, / No! abbul a násznagy a lelket kirázza [=elbánik vele, megfegyelmezi]; / Toldi az a násznagy (Toldi sz. XII-107)

#35 (átv) Elhallgatta Bence a Miklós beszédét, / Lelkére is vette [= meghatódott tőle], de kivált a végét (Toldi e. I-32)

#36 (átv) Láttam sok kevély fogatot, / Fényes tengelyt, cifra bakot: / S egy a lelkem [= életemre esküszöm!] / Soha meg se' irigyeltem (Epilogus 2)

#37 (átv) ...meghajtottam [= kerestem] a hérót [= hőst], / Kit lelkemre kötél [= akit rám bízta], de nyomába sehogy se jöhöttem (Az elv. alk. I-125)

#38 (átv) Isten látja lelkem mind a két szemével [= őszintén mondom], / Hogy megelégettem öreg Évikémmel (A nagyidai c. IV-24)

#39 (átv) (*hogy*) *van ~e vmit tenni?* 'nem szégyell vmit tenni?' Hogy'a [isten-] nyilába tudsz alunni délbe? [...] Kelj, Sára, kelj! hogy' van alunni lelked? (Bolond Is. I-56, 57); Tán veszélyt, vagy annak látszót / Vélsz a honra tűnni fel: / Hát van lelked, a szent zászlót / Épen akkor hagyni el!? (Kozmopolita k. 6)

#40 (átv) *nincs ~e vmit tenni* 'nincs hozzá lelkieje' Nincs lelke bevárni [Lajos király] boldog esküvőjét, / Csak azon van mindig: fátyolt veszen [= apáca lesz] ő is (Toldi sz. VIII-33);

Könnyü kis levél, de a beléirt bánat, / Száz malomkőnél is súlyosabb Annának: / Nincsen annyi lelke, hogy mindjárt felbontsa (Losonczy 31)

#40 (átv) Töltsd boszúdat rajtam, ha rávisz a lélek [= ha lelkiismereted megengedi] (A nagyidai c. IV-86)

#42 (átv) Sir a lélek bennem [= nagyon elkeseredtem], – és a mai kortul / Vigaszképen a mult dicsőséghez fordul (Daliás i. II/III-58)

#43 (átv) Voltam már halott is; – nem érzém hogy élek, / Három évig háltni járt belém a lélek [= nagyon beteg voltam] (Toldi e. V-6)

#44 (átv) Tipratja tömegét a gyalog láncsásnak, / Mely a lovak közt és lába alatt fetreng / S lelke szakadtából [= teljes erejéből, nekivadultan] átkot és vért ökrend (Toldi sz. XI-54)

#45 (átv) Körmeim közt voltál... / Megroppanthattalak volna, mint egy bolhát, / Most lelked vacsorán volna Pilátusnál [= halott lennél, a túlvilágon lennél] (A nagyidai c. IV-85)

46 (szitkozódásban) Megharagszik egyszer a nagy bálvány olasz: / „Gyilkolom a lelkét! hát engem csúfol az?” (Toldi e. III-34) // Bolond eszét – de már későn – / Szánja-bánja, / Eb a lelke sok vadráca (Rózsa Sándor 16) // Ki éhgyomorra káromkodni tud, / Nagyot, keservest, cifrát, hájszagut, / Mint: „aki lelke, istene nagyon!” [...] Mindaz körömrre, tollra és – papírra! (Vojtina lev... II-3b-14, 34)

lelkű 2 mn

(átv) 'gondolkodású; érzelmű' Én sem irom le, mikép csusszant le az ég karimáján / A felséges nap, mivel ezt már annyi leírta (És a nemes lelkű nap túrt valamennyi leírást) (Az elv. alk. I-28) // Felforra Etelnek hirtelen a vére, [...] „Eszeveszett, hallgass; vízeszü, oktalan, / Gyáva, gyanús [= gyanakodó] lelkű, pulya, boldogtalan!” (Buda h. VII-26, 27)